

Fettah Aykaç

Dr. Öğr. Üyesi, Sabahattin Zaim Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi, İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı
Asst. Prof. Dr., Sabahattin Zaim University, Faculty of Islamic Sciences, Department of History of Islamic Arts
İstanbul/Turkey

fetthaykc@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6459-6160>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 15.03.2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 27.06.2024

Yayın Tarihi/Date Published: 30.06.2024

Yayın Sezonu/Publication Season: Haziran/June 2024

DOI: <https://doi.org/10.54958/iad.1453329>

Atıf/Cite as: Aykaç, Fettah. "Türkiye'de Erken İslam Mimarisi Eğitimindeki Kaynak Yetersizliği ve Oryantalist Etkiler Sorunu (II) Örnek 6-10". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 15 (Haziran 2024), 1-38. <https://doi.org/10.54958/iad.1453329>

İntihal Taraması/Plagiarism Detection

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

This article was scanned with a special software and no plagiarism was detected.

Türkiye'de Erken İslam Mimarisi Eğitimindeki Kaynak Yetersizliği ve Oryantalist Etkiler Sorunu (II) Örnek 6-10

Öz

Türkiye'de 1948'den bu yana üniversitelerde Türk İslâm Sanatları Tarihi, Mimarlık ve Sanat Tarihi Ana Bilim Dalları'na bağlı Erken İslâm Mimarisi alanının eğitiminde (alternatifsizlikten kaynaklanan zorunlulukla) Avrupalı araştırmacıların çalışmalarından özet tercüme yoluyla yapılmış yayınlar kullanılmaktadır. Bunun sonucu olarak bu kısmın öğretiminde kullanılan yardımcı kaynaklarda erken İslâm mimarisinin Kâbe, Mescid-i Nebevî, Mescid-i Aksa gibi çok önemli yapılarla ilgili aktarılan bilgilerde Avrupalı yayınlardan yapılan özet tercüme aktarımlar etkin rol oynamıştır. Mutedil bir oryantalist olan K.A.C. Creswell, *Erken İslâm Mimarisi (Early Muslim Architecture)* isimli kapsamlı çalışmasının genişletilmiş halini 1969 yılında iki cilt, üç kitap halinde yeniden yayınlamıştır. Creswell bu yayınında kendinden önceki Avrupalı yazarların erken devir İslâm mimarisi yapılarıyla ilgili yayınlarında bulunan eksik, fazla ve yanlış bilgileri ortaya koymuştur. Creswell ilk defa 1932'de yayınladığı *Early Muslim Architecture* (Erken İslam Mimarisi) kitabının 1.cildini sonradan yapılan araştırmaları dahil etmek için 1969 yılında güncelleyip bölüm 1 ve bölüm 2 şeklinde genişleterek yeniden yayınlamıştır. Creswell, 1969 yılında iki cilt, fakat üç kitap halinde yayınladığı

Early Muslim Architecture kitabında (özellikle cilt 1, bölüm 1 ve cilt 1 bölüm 2’de) kendinden önceki Avrupalı yazarların erken devir İslâm mimarisi yapılarıyla ilgili yayınlarında mevcut olan eksik, fazla ve yanlışlara işaret edip, her bir konuyla ilgili doğruları da ortaya koymuştur. Türkiye’de yapılan yayınlarda Creswell’in kitabı kaynak gösterilse de muhtevasında ortaya konulmuş olan pek çok önemli bilgi henüz Türkçe kaynaklarda alması gereken yeri alamamıştır. Türkçe yardımcı kaynaklarda mevcut olan yetersizlikler ve oryantalist etkileri konusunda seri halinde planladığımız makalelerin birincisinde beş önemli yayının konuyla ilgili içerikleri tanıtılmıştı. Serinin ikincisi olan bu araştırma makalesinde ise yine Türkiye’de bu alanda yapılmış diğer beş önemli yayının muhtevalarında Kâbe, Mescid-i Nebevî ve Erken Devir Büyük Mescitler hakkında mevcut olan eksikler ile Avrupalı yazarların etkileri Creswell’in *EMA (1969)* yayını ile karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erken İslâm Mimarisi, Kâbe, Mescid-i Nebevî, İlk Büyük Mescitler, K.A.C. Creswell.

Problems Of Insufficient Informations And Orientalist Influences In Early Muslim Architecture Education Resources In Turkey (II) Examples 6-10

Abstract

In Turkey, since 1948, resource books used in higher education in Departments of History of Turkish Islamic Arts, Architecture, History of Arts were made up of information gathered from books published by European researchers. So, the informations in these books on Kaaba, Prophet’s Masjid (Madinah), Masjid al-Aqsa etc, contain wiews and influences of certain European authors. British Early Muslim Architecture researcher (who can be called a mid-path orientalist) K.A.C. Creswell, published the updated second edition of his famous book named *Early Muslim Architecture* in 1969. In this book, Creswell declared worldwide that many of Eupean publications contained uncertain and wrong information on early Islamic buildings. Creswell published first volume of his first *Early Muslim Architecture* book in 1932. In order to include later archeological researches on the field he updated volume one into tw books in 1969. He named them as volume one, part one and volumna one part two. However, in these enlarged one he included many new dicoveries and outcome of later excavations. So he pointed to many wongng information put forward on important buildings of early muslim period. These new informations (even though Turkish resource books refer to his books), have not found their way into Turkish resource books. In first part of these series of review/research articles, we put light on the contents of five important publications. In this second part, we have looked into another five important (Turkish) publications to review their contents regarding Kaaba (Mecca), Prophet’s Masjid (Madinah) and Early Important Masjids, analising them about sufficiency of information and contaminated views conveyed from the European authors, also comparing them against what Creswell put forward in his books.

Keywords: Creswell, Early Islamic Architecture, Turkish Resource Books, Kaaba, Prophet’s Masjid, Early Important Masjids.

Giriş

Türkiye’de Sanat Tarihi, Mimarlık ve İslâm Sanatları Tarihi eğitiminde farklı yazarlar/akademisyen hocalar tarafından hazırlanan yardımcı ders kitaplarının erken İslam mimarisıyla ilgili kısımlarında bazı önemli yapılarla ilgili aktarılan bilgiler açısından birtakım sorunlar bulunmaktadır. Bunlar, Avrupa’da yapılmış yayınlardan tercüme yoluyla aktarılan bilgilerde hem eksiklikler hem de bazı tek yanlı yaklaşımlar ile, bazı önemli erken İslam mimarisi yapılarının planlarında mevcut olan hatalar gibi konulardır.

Yardımcı kaynaklarla ilgili diğer önemli bir sorun da Leiden İslâm Ansiklopedisi maddelerinin muhtevaları konusudur. Bu ansiklopedinin bazı maddelerinde batılı oryantalistlere mahsus birtakım taraflı yaklaşımlar bulunduğu konusunda 1950’lerden bu yana çoğu aydın ve akademisyen mutabık kalmıştır.¹ Ne yazık ki Oryantalist görüşlere alternatif olması maksadıyla yapılan yayınlarda da doğruluğu tartışmalı olan bazı iddialar, sonraki yıllarda yapılmış yayınlarda da “tek doğru” veya “alternatifi olmayan” bilgiler olarak lisans ve lisansüstü eğitim alan öğrencilere sunulmaya devam edilmiştir.² Avrupa’da yapılmış yayınlarda bulunan eksikler ve yanlış bilgiler konusuna en ciddi itirazları 1930’lardan itibaren K.A.C. Creswell isimli erken İslam Mimarisi araştırmacısı kendi çalışmaları ve yayınları yoluyla yapmıştır.

Mutedil bir oryantalist olarak tarif edebileceğimiz K.A.C. Creswell, ilkinin 1932’de yayınladığı *Erken İslâm Mimarisi* isimli çalışmasını genişleterek 1969 yılında yeniden yayınlamış ve kendinden önceki Avrupalı yazarların erken devir İslâm mimarisi yapıları hakkında yayınlarında bulunan birçok eksik, yanlış ve şüpheli bilgileri ortaya koymuştur. Ancak Creswell’in bu çok önemli çalışmasında ortaya koyduğu bilgiler çoğu yayın onun kitabını kaynak göstermesine rağmen, henüz Türkiye’de bu alanda yapılan yayınlarda tam olarak alması gereken yeri alamamıştır.

¹ [Leiden] İslâm Ansiklopedisi hakkında daha detaylı bilgiler için bk: Ayhan Aykut, “Ansiklopedi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/224; İslâm Ansiklopedisi Tahrir Heyeti, 1950, “Tenkid”, *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987) 5/2, (s.1269’dan sonraki ilave s.1-7, PDF 421-424).

² “...Rivayete göre Dımaşk hicretin 14. yılında kısmen barış yoluyla fethedilmiş, iki taraftan şehre giren ordu tam ortada İohannes (Yuhannâ) Kilisesi’nin bulunduğu yerde bulunduğu için mabedin yarısı Hıristiyanlara bırakılmış, diğer yarısı camiye tahvil edilmiştir (Ahmet Önal-Nebi Bozkurt, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/48 ve XI/ 299 yoluyla); “... Dımaşk’ın fethinin ardından (14/635) Romalıların baş tanrısı Jupiter’in adını taşıyan mabedin çevresi sütunlu, yüksek duvarlı büyük salonu Ebu Ubeyde b. Cerrah gözetiminde camiye çevrilmiş...” (Bk., Talib Yazıcı, “Emeviyye Camii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/108); “...Nitekim Dımaşk şehrinin ortasında bulunan Yuhanna Kilisesi’nin yarısı Hıristiyanlara bırakılmış, yarısı camiye dönüştürülmüştür...” Mustafa Fayda, “Ömer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/49.

Türkiye’de 1948’den itibaren yapılmış yayınlarda farklı Avrupalı araştırmacıların yayınlardan aktarılmış olan bu eksik ve yanlış bilgilere karşı alternatif bilgiler ortaya koyan Creswell’in sunduğu bilgilerin yüksek öğretim kaynaklarında yer bulmasının zamanı gelmiştir. Bu maksatla öncelikle alanın Türkçe kaynaklarındaki mevcut eksikler ile hatalı bilgilerin ortaya konulması gerekmektedir. Üzerinde çalıştığımız makaleler serisi ile ana kaynaklarda mevcut olan eksikler ve yanlış bilgilere dikkat çekilmeye çalışılmaktadır. Bu serinin birincisi olan *Türkiye’de Erken İslam Mimarisi Eğitimindeki Kaynak Yetersizliği ve Oryantalist Etkiler Sorunu (I)* isimli makalede Erken İslam Mimarisi alanında yayınlanmış ilk gruba ait ilk beş örnek ana kaynağın muhtevalarının genel bir tanıtımı yapılmıştı. Serinin ikincisi olan bu makalede incelenen ikinci grup beş kaynağın önceki beş yayının devamı olması açısından bunlar Örnek 6, 7, 8, 9, 10 şeklinde sıralanarak verilmiştir. Bu yeni (ikinci grup) beş kaynağın künye bilgileri ise: Örnek 6- *İslâm Ansiklopedisi*, MEB (1977-1987); Örnek 7- *A Short Account of Early Muslim Architecture*, K.A.C. Creswell, 1958, Örnek 8- *Cahiliyeden Emevîlerin Sonuna Kadar HAREMEYN*, Mustafa S. Küçükaşçı (2003), Örnek 9- *Sanatta İslâm İslâmında Sanat*, Prof. Dr. Nusret Çam (1999); Örnek 10- *İslâm’ın Üç Kutsal Mabedi* (2008), Yılmaz Can şeklindedir.

Erken dönem İslâm mimarisi hakkında bilgiler ile çeşitli görsel ve çizimler içerdği bilinen bu yeni beş önemli kaynak, yukarıda adı geçen üç erken dönem İslam mimarisi eseri hakkında verilen bilgilerin yanı sıra sunulan planlarının yeterliliği açısından da ele alınmıştır.

Yaptığımız incelemelerde bu yeni/farklı beş kaynağın Kâbe, Mescid-i Nebvî ve erken dönemin büyük mescitleriyle ilgili aktarılması gerekli bilgi ve görseller açısından ciddi eksiklikler bulunduğu, bazı konular hakkında bilgilerin birbirinden farklı olduğu, bazısında da aktarılan bilgilerde bu yapılarla ilgili Avrupalı yazarların bireysel iddialarının hiç araştırılmadan aynen tekrar edildiği dikkat çekmektedir. Ayrıca bu incelememizde ele aldığımız yeni beş yayının içerikleri analiz yapılırken, bunlarda görülen eksiklik veya farklılıklar ile bir kısım yanlış oryantalist iddialara da dipnotlar yoluyla açıklamalar getirilip, bu yayınların hemen hepsinin atıfta bulunduğu bu sahanın duayeni kabul edilen K.A.C. Creswell’in, *Early Muslim Architecture* isimli ana yayınında ortaya koyduğu (kendi yanlışları da dahil) son bilgiler dikkate alınarak değerlendirmeler yapılmıştır. Erken İslâm mimarisi kaynaklarıyla ilgili açıklama yapmamız gereken diğer bir konu da, muhtevasını incelediğimiz Türkçe yayınlarda haklarında bilgi verilen Mescid-i Haram, Mescid-i Nebvî gibi önemli erken devir yapılarının isimlerinin yazılış şekilleri konusunda yazarlar arasında mutabakatın sağlanamamış olmasıdır. TDV İslâm Ansiklopedisi’nde “Mescid-i Harâm” ve “Mescid-i Nebvî” şeklinde yazılan isimler, Prof. Dr. Nusret Çam’ın, *Sanatta İslâm İslâmında Sanat*, (1999, s.174-184) ile Mustafa S. Küçükaşçı’nın *Cahiliyeden Emevîlerin Sonuna Kadar HAREMEYN* (2003, s.217) kitaplarında

TDVİA'deki yazıma uygun şekilde yazılmışken, “Yılmaz Can'ın (2008) *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi* isimli yayınında “Mescidü'l-Haram”, “Mescidü'n-Nebi” şeklinde verilmiş olması dikkat çekmektedir. Aynı mimari eserin Türkçe yayınlarda değişik telaffuz ile yazılmış olmasından dolayı incelememizde bunlardan bahsederken yapıların isimleri direkt nakil yaptığımız örnek kaynak kitapta verildiği telaffuzla aynen gösterilmiş, diğer kısımlarda yapıların isimleri TDV İslâm Ansiklopedisi'nin yazım kurallarına uygun olarak yazılmıştır. Ayrıca yazarın başlıklandırma düzeni ana başlıklarda tümü büyük harf ve tümü küçük harf vb. ile ilk harf büyük olacak şekilde veya tümü küçük harf, kalın vb. şeklindeki gösterimler ve farklı/hatalı yazımları da orijinal halleriyle aktarılmıştır.

İkinci grup beş kaynakta Kâbe, Mescid-i Nebevî ve İlk Büyük Mescitlerle ilgili bilgilerdeki sorunlar konusu aşağıdaki üç ana ve alt başlıkları halinde yayın tarihine göre sıralanarak incelenmiştir.

1. İkinci Grup Beş Erken İslâm Mimarisi Kaynağında Kâbe Hakkında Mevcut Olan Bilgiler:

1.1. Örnek 6, [Leiden] *İslâm Ansiklopedisi'nde Kâbe Hakkında Mevcut Olan Bilgiler* (Resim:1-4)

Kâbe Maddesi³ C.6- s.6-15 arasında: “I. Ka'be ve Harem-i Şerif, II. Tarih, III. Kâbe ve İslamiyet, (s.8-9), IV. Kâbe'nin Efsane ve Halk İnanışındaki Yeri, V. Kâbe'nin Din Tarihindeki Yeri” alt başlıkları şeklinde ele alınarak ilk bölümde Kâbe isminin tarihi ve yapı olarak duvarlarının ölçüleri, iç dış özellikleri vb. hakkındaki bilgiler ve olaylar farklı başlıklarla konular ayrılmış görünüşü verilse de olaylar oldukça karışık olarak sunulmuştur.⁴

“II. Tarih” ana başlığı altında “Kâbe hakkında kayıtların Peygamberle başladığı belirtilip İslâm kaynaklarında Kâbe'nin ilk yapılışı ve sonraki yeniden inşaları hakkında nakledilenlerin hemen hepsinin menkıbelerle karıştırılmış olduğuna” dikkat çeken anlatımlar yapılmış. “Kâbe binasının Mekke müşrikleri tarafından yeniden yapılışı öncesinde yerden yüksekliğinin ancak bir adam boyu kadar olup damının bulunmadığı (Resim 13-14) ve iki kapılı olduğu, fazla yağmur yağdığı zamanda içini su bastığı ve çıkan yangında Kâbe'nin yandığı, Cidde'de karaya oturan bir Bizans gemisinin tahtalarının yeni binanın inşası için kullanıldığına nakledildiği” belirtilerek ilginç şekilde, bu inşa işinin mimarı⁵ ve tarihi⁶ hakkında hiçbir

³ Bk: Aykut, “Ansiklopedi”, 3/4 421-424.

⁴ Bk: A. J. Wensinck/Türkçe Tercüme Heyeti, “Ka'be”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), VI/6-15.

⁵ Bu kaynakta “efsane” olduğu ileri sürülse de diğer kaynaklarda “Cidde Limanı'nda karaya oturan geminin aslında Konstantinopol'den Yemen'de inşa edilmekte olan bir kilise için inşaat malzemesi yüklü olduğu, ayrıca gemide kilise inşasına yardım edecek ismi Bakum olan bir mimar da bulunduğu, Mekkelilerin Bakum'dan gemideki inşaat malzemelerini satın aldıkları, ayrıca Bakum ile Kâbe inşaatını yapması için belli bir ücret karşılığında anlaştıkları” şeklinde rivayetler nakledilmiştir (Bk; K.A.C.

bilgi verilmemiş.⁷ Devamında Kâbe’nin Mekkeliler tarafından yeniden yapılışı ve yeni binanın özellikleri ile Peygamber’in Hacerü’l Esved’i yerine koyma konusunda nakledilen meşhur davranışından bahsedilerek Kâbe’nin yeniden inşasından sonraki hali hakkında detaylı izahlar yapılmış. “H.8 yılındaki Mekke fethi akabinde Hz. Peygamber’in Kâbe yapısında herhangi bir değişiklik yapmadığı, fakat rivayete göre sonradan bunun sebebini, Mekkelilerin henüz pek yeni olan ihtidalarının onu burada herhangi bir değişiklik yapmaktan alıkoyduğu şeklinde açıkladığı” nakledilmiş. Hemen ardında da Peygamberin “hakiki veya rivayette kalan arzusunun 64/683 yılında⁸ Emevi ordusu komutanı Huseyn b. Numeyr tarafından yapılan ilk Mekke kuşatmasında mancınıklardan atılan taşlarla delik deşik olması, ayrıca çıkan yangında büyük zarar görmesi sebebiyle [Yezid b. Muaviye’nin vefat haberinin ulaşmasıyla Emevi ordusunun Şam’a dönmelerinin ardından] Abdullah b. Zübeyr’in hasar görmüş olan Kâbe’yi tamamen yıktırıp Hz. Peygamber’in bildirdiği planda (batı tarafına da kapı açarak iki kapılı ve Hicr-i İsmail’i de Kâbe’nin içine dahil ederek 27 zira yükseklikte ve dikdörtgen planda) yaptırarak yerine getirdiği” belirtilmiş. Devamında “Bu yeni planın fazla uzun ömürlü olmadığı, 74/693 [s.8] yılında Emevi ordusunun komutanı Mekke kuşatması sırasında yine mancınıkla atılan taşlarla kısmen hasar görmüş olan Kâbe’yi Haccac b. Yusuf’un (Abdullah b. Zübeyr’i öldürdükten sonra ve Emevi halifesi Abdülmelik’ten izin alarak) tekrar yıkıp Hicr’i dışarda bırakacak şekilde ve batı tarafındaki ikinci kapıyı (duvarla ördürüp) kapatarak İslâm’dan önceki 605 tarihli planında yeniden yaptırdığı” nakledilmiş. S.8’den sonra gelen numarasız iki sayfada Kâbe ve avlusunu gösteren 1900 başlarında çekilmiş iki Siyah-Beyaz fotoğraf verilmiş.

S.9’da: “*III Kabe ve İslamiyet*” ana başlığının devamında “..Mekke’de nazil olan ayetlerde Hz. Peygamberin Kâbe ve Mekke menasikleri hakkında bir şey bulunmadığı, Medine’de inen ayetlerde de, (bu dönemde peygamber başka işlerle meşgul olduğu için) hicretten 1.5 yıl kadar sonra Kâbe’yle ve Hac ile ilgili ayetler inmiş ve bu durum Yahudilerin belirsizleştirdiği İbrahim dinine dönüş olarak kabul edilmiştir” şeklinde anlatımlar yapılmış. “Peygamber’in, H.8 yılında Mekke’nin fethi ile

Creswell, *Early Muslim Architecture, Umayyads, Early Abbasids & Tulunids*, New York: Hacker Art Books, 2nd Ed., 1979). Vol 1, Part 1/2.

⁶ K. A. C. Creswell bazı erken devir İslâm tarihçileri yoluyla Mekke’liler tarafından yapılan bu yeni inşanın 608 yılında gerçekleştiğine inanmaktadır Bk, Fettah Aykaç, *K.A.C. Creswell’e Göre Erken Devir İslam Mimarisi*, İstanbul: MMG Yayınları, 2020), 1/27-30.

⁷ Bu konularda çoğu yayında kaynak gösterildiği halde bu yayında hiç kaynak gösterilmemiş olması dikkat çekmektedir.

⁸ Kâbe’nin tahrip edilmesi ve yeniden inşası konusunda farklı tarihler verilse de Creswell, (Ezrakî ve Ya’kübî yoluyla) tahrip edilmesinin Kasım 683’de, Abdullah Zübeyr tarafından Hz.İbrahim planında yeniden yapılmasının ise “15 Cemâziyelevvel, 64/19 Ocak 684 tarihinde başladığını” nakletmiştir (Creswell konuyla ilgili farklı tarihler veren bazı İslâm tarihçerinin de EMA, 1969/79, v.1, p.1/62-65, dn.1-6’da kaynak göstermiştir Bk. Aykaç, 2020, 1/33, dn.65-66.

gayesine ulaşarak Kâbe içini ve çevresini 360 tane olduğu söylenen putlardan temizlediği, Kâbe'nin içindeki çukurun üzerine Amr b. Luhayy tarafından konulduğu söylenen Hubel putu ile (duvarlardaki) tasvirleri ortadan kaldırdığı ve hacıların iâşe ve diğer hizmetleriyle ilgili işleri de yeniden düzenlediği" belirtilmiş. Ayrıca Ebû Hâmid M. El-Gazzalî ve Muhyiddin İbnü'l Arabî'den Kâbe'nin ve tavafın önemi hakkında nakiller verildikten sonra (Nicolson'un tercümesi yoluyla) Huviri Suşleri'nin Muhammed b. Fazl'ın "Allah'ın asıl mabedinin yeryüzünde olmayıp insanın gönlünde aranması gerektiği yöndeki sözleri ile Beyazid-ı Bestamî'nin benzer yönde anlatımları" nakledilmiş.

"IV. Kâbe'nin Efsane ve Halk İnanışındaki Yeri", başlığı altında "Kâbe'nin ilk defa ne zaman kimler tarafından inşa edildiği, Hz. Adem, Cebraîl, Hz. İbrahim-İsmail, Hacerü'l Esved taşı, Zemzem Kuyusu'nun Abdulmuttalip tarafından yeniden bulunuşu, Kâbe'nin içindeki çukurdan Kudüs ve Herapolis'dekiler gibi yerin altına giden bir çıkış olup olmadığı, Kâbe'nin etrafında sadece İsmail değil yüzlerce peygamberin gömülü olduğu, Hz Peygamberin Medine'de gömülü olsa da asıl mezarının Mekke'de olduğuna inanıldığı" vb. konularda mevcut olan halk inanışları ele alınmış. Sonra da "V. Kâbe'nin Din Tarihindeki Yeri" isimli başlık altında diğer dinler ve putperestlik dönemlerinde Kâbe, Hacerü'l Esved, Hz.İbrahim Makamı, Mekkelilerin taptıkları Hubel ve diğer putlar etrafında önemli ritüellerin yapıldığı yerler hakkında ve bunlara atfedilen bazı geleneksel rivayetler hakkında çeşitli aktarımlar yapılmıştır.⁹

1.2. Örnek 7, A Short Account of Early Muslim Architecture (1958, İngilizce), Kitabında Kâbe Hakkında Mevcut Olan Bilgiler (Resim 5-7: K.A.C. Creswell 1958, Resim 8: J.W. Allan, 1989 baskısı)

Büyük ebatlı ve kapsamlı *Early Muslim Architecture* kitaplarında takip ettiği başlıklandırma yöntemini kısa özeti olarak hazırladığı *A Short Account of Early Muslim Architecture* kitabında da mümkün olduğunca uygulamaya çalıştığı görülen Creswell, anlatımlarını bu küçük kitaba verdiği isme uygun olarak oldukça kısa tutmuş. Kitap metin içinde yer verilmiş 64 adet plan vb. teknik çizim dahil 325

⁹ S.15'deki Bibliyografya'nın baş kısmına ansiklopediyi Türkçeye tercüme eden heyetçe Eyüp Sabri Paşa'nın *Mîrât al-harameyn* (İstanbul, 1301) kitabı konulmuş olsa da devamında İslam dünyasında "Müslüman olmuş" kimliğiyle dolaşmış olan L. Burckhardt ile (London, 1829), *Ali Bey's Travels* (1816), R Burton'un *Personal Narrative of...*, (London, 1857), Leone Caetani, *Anna Dell Islam* (1916-32) isimli muhtevasında pek çok yanlış ve uydurma yazılar bulunan yayınlar ile pek çoğu İslam'a ve Müslümanlara karşı olumsuz görüşleriyle bilinen A.Müller, (Berlin 1885), C. Snouck Hurgronge (Leiden 1880, Haag 1888), E.Rutter (London 1923), Lady Evelyn Cobbold (London 1934), Causin de Perceval (Paris 1847-48), A.J. Wensinck (Leiden 1920), J. Wellhausen (Berlin 1897) H.Grimme (Munchen 1904), Gaudefroy-Demombynes (Paris 1923) gibi Avrupalı oryantalistlerin yayınlarının kaynak olarak gösterilmiş olması dikkat çekmektedir. Ayrıca Ezrakî, Taberi, Mes'udi, el-Mukaddesi, İbn Rusta, Yakut, İbn Cübeyr, Buhari-Sahih, İbni Hişam, gibi erken devir Müslüman yazarların eserlerinin Avrupa dillerine yapılmış tercümeleleri de kaynakça da gösterilmiş.

sayfa halinde düzenlenmiş. Ancak kitabın ortasına kuşe kağıda basılmış olarak 1’den 72’ye numaralanmış SB fotoğraflarda dahil edilince toplam sayfa sayısı 400’ü geçmekte. İlk baskısı M. E. L. Mallowan’ın Önsöz’ü ile 1956’de yayınlanan kitap (ana EMA kitaplarında olduğu gibi); “*BÖLÜM BİR: Emevi Hanedanı, BÖLÜM İKİ: Abbasi Hanedanı*” olarak ikiye ayrılmıştır. Büyük EMA kitabında (s.1-41 arasında) *Primitive Islam* ana başlığı altında yaklaşık 10 küsur sayfada incelediği Kâbe konusu bu özet kitapta sadece 2.5 sayfa olarak verilmiş. Ancak Kâbe, Mescid-i Nebevî ve Hulefa-i Raşidin dönemi yapıları ile ilgili bilgiler s.1-14 arasında *Emevi Hanedanı* ana bölüm başlığından sonra verilmiş ki bu yanlış bir düzenleme olmuş. Böyle yapılarak bu konuların Emevi hanedanı dönemine ait olduğu izlenimi verilmesi yerine *Emevi Hanedanı* ana başlığı s.17’den itibaren verilen *Kubbetü’s Sahre* konusundan hemen önce verilebilirdi. Fihrist sayfasında gösterilmemekle birlikte Kâbe ile ilgili konular önce *Rebuilding of the Ka’ba* alt başlık halinde verilmiş. “Kâbe’nin 608 yılında (Hz) Muhammed 35 yaşında iken Kureyşliler tarafından batık bir geminin malzemelerini satın alarak ve gemide bulunan Bakum isimli marangoz ve mimar olan birisine inşa ettirildiği (Belazurî ve Ezrakî yoluyla) aktarılmış. Ezrakî yoluyla “Kâbe’nin inşaatında bir sıra taş, bir sıra ahşap kullanıldığıнын 683 yangını sırasında öğrendikleri” aktarılmış (Resim 15). Kâbe’nin yüksekliğinin 18 zira olup, duvarlarındaki her taş örgü sırasının ise 31 cm kalınlıkta olduğu, önceden yer seviyesinde olan kapısının da yeni inşa sırasında yerden 4 zira kadar yükseğe yerleştirildiği, tavanının iki sırada üçer tane bulunan 6 sütun üzerinde durduğu” aktarılmış. Yine Ezrakî kaynak gösterilerek, “*tavanında, iç duvarlarında ve sütunlarında Peygamberleri, melekleri ve ağaçları betimleyen resimler bulunduğu ve kapıya en yakın olan sütunda (Hz.) İbrahim’in, diğerinde ise kucağında (Hz) İsa’yı tutan (Hz) Meryem resminin bulunduğu*” nakledilirken özellikle bu resimler konusunun diğer yazarlarca fazla bilinmediği, 858’de ölmüş olan Ezrakî’nin en eski Mekke tarihi yazarı olup, verdiği bu bilgileri dedesinden derlediği” türden konular ele alınmış.

Mimari Orijinler başlığı altında ise, Kâbe’nin bu bir sıra taş, bir sıra ahşap örgülü tekniğinin nereden gelmiş olacağı sorusunu sorup cevap olarak bu örgü sisteminin doğu Afrika’da Abysinia (Etiyopya)’da mevcut kilise yapılarında görüldüğünü gündeme getirerek o yapıların mimari tariflerini ve özelliklerinden Kâbe ile karşılaştırmalar yapılarak bahsedilip kendisinin 1951 yılında *Arkeology* dergisinde yayınlanan “608 yılında Kabe” başlıklı yazısı referans gösterilmiş.

Devamında “(Hz) Muhammed’in Mekke’den Medine’ye Hicreti ve (Hz.Muhammed’in Evinin inşa edilmesi” konusuna geçilmiş. Ancak Ezrakî yoluyla, s.15’de sekiz satırlık bir paragraf halinde “*K’abe’nin 684 yılında yeniden inşası*” başlığı altında Abdullah b. Zübeyr’in Kâbe’yi (geri kalan kısımları da yıkarak) 684’de yeni baştan inşa ettiği, bu inşa sırasında Yemen San’a da Ebrehe’nin inşa ettiği kiliseden kalmış olan sütunları ve mozaikleri getirterek kullandığı, bu mozaik kullanımın

islâm'da ilk olduğu ve Kubbetü's Sahre'den daha önce olduğu, inşaatta Farslıların çalıştırıldığı gibi konulardan bahsedilmiş.

1.3. Örnek 8, *Cahiliyeden Emevilerin Sonuna Kadar HAREMEYN (2003) Kitabında Kâbe Hakkında Mevcut Olan Bilgiler* (Resim 9: Mustafa Sabri Küçükaşçı)

Bu kaynakta, "II. KÂBE" (s.38) ana başlığının "B. İnşa ve Yenilenme Tarihi" isimli ikinci başlığı altında özetle; "Hz. İbrahim'in Kâbe'yi ilk inşa ederken hangi özelliklerde ve ölçülerde nasıl inşa ettiği Ezrakî¹⁰ ve Mes'udî (s.43, dn.216) yoluyla verilip, daha sonra Mes'udî tarafından farklı ölçüler verilmesi konusunda şahsi görüşleri belirtilmiştir.¹¹ "Kâbe'nin II. Yüzyılda mevcut olduğunun tahmin edildiği, Kâbe binasının Kureys'in 605'deki inşasından önce, üç kere yıkılıp yeniden yapıldığı konusunda rivayetler bulunduğu (s.43, dn. 217, Ezraki, Fakihi, Fasî, Nehravanî yoluyla) aktarılmış. Yeniden inşa olayının ise risaletten 5 yıl önce (605 yılında) gerçekleştiği" şeklindeki rivayet (s.43, dn.220 İbni İshak, İbni Hişam ve Beyhakî yoluyla) nakledilmiş. Ardından "Kâbe'nin yeniden inşa işinin (s.44-45, dn.226) göçebe Mekkelilerin mimari anlayışının gelişmemiş olması gibi nedenlerle Bakum isimli mimarlık ve marangozluk bilgisine sahip (Mekkeli olmayan) birisi tarafından yapıldığı" konusu, K.A.C. Creswell (*Early Muslim Architecture*, Oxford, 1969, s.32) hatalı¹² şekilde kaynak gösterilerek aktarılmış (s.45, dn. 226). Ardından da "Kâbe'nin bu yeni baştan inşası sırasında malzeme yetmemesi sebebiyle Hicr kısmının dışarda bırakılması" etrafındaki olaylar nakledilmiş (s.48, dn.243).

Devamında "Husayn b. Numeyr komutasındaki orduyu, Yezid b. Muaviye'nin Mekke'deki Abdullah b. Zübeyr'in üzerine gönderdiği, 3 Rabiülevvel 64/30 Ekim 683 civarı kuşatma sırasında atılan mancınık taşlarıyla Kâbe'nin büyük hasar gördüğü, 5 Rebiülahir 64/1 Aralık 683'de [Yezid'in ölüm haberi akabinde] Husayn b. Numeyr'in kuşatmayı kaldırıp Şam'a dönmesinden sonra, Abdullah b. Zübeyr'in Cemaziyelahir/Şubat 684'de Kâbe'yi tamamen yıktırıp, ortaya çıkan Hz. İbrahim temelleri üzerine ve teyzesi Hz. Aişe yoluyla gelen sahih hadise istinaden Hz. İbrahim planında yer seviyesinde iki kapılı şekilde yeniden inşa ettirip 27, Recep 65 tarihinde tamamladığı, İbn Zübeyr'in (bir hadiste belirtildiği gibi) Kâbe'yi Mekke'deki Habeşli kölelere yıktırdığı, bu inşa sırasında Abdullah b. Zübeyr'in Kâbe'nin

¹⁰ Yazar Ezrakî'yi sık kaynak göstermekle birlikte (Kâbe'nin içindeki sütunlardaki resimler konusunda olduğu gibi) onun Ahbar-u Mekke isimli meşhur kitabında yazılı olan her konuyu nakletmemiştir.

¹¹ Ayrıca "Mes'udî'nin Kâbe'nin eni ve boyunu 30x22 arşın, yüksekliğini ise 7 zira olarak verdiğini, bunun Mes'udî'nin kendi yaşadığı tarihte mevcut olan ölçüleri dikkate almış olmasında kaynaklanabileceği" belirtilmiştir.

¹² Creswell'in 1969/79 tarihli bu yayını c.1: iki kitap, cilt 2: tek kitap halinde (toplama 3 kitap olarak) basılmıştır. Bu kaynak gösteriminde cilt ismi belirtilmemesi ve yanlış sayfa numarası verilmesi, bu bilginin (kitabın aslı görülmeden) başka kaynaklar yoluyla nakledildiğini göstermektedir. Doğrusu: c.1, bl.1, 1969, s.2 şeklinde olmalı idi Bk. Aykaç, 2020, 1/29-30. Aynı hatalı referans gösterme durumu yazarın Bibliyografya kısmında da (s.313) yine hatalı olarak verilmiştir.

605 inşasında 18 arşın olarak yapılan ve duvar uzunluklarına göre orantısız görünen yüksekliğini 27 arşına, duvarların kalınlığını da 2 arşına çıkartarak daha orantılı hale getirdiği, yeniden yapım işinde de İranlı ustaları kullandığı, ustaların inşa sırasında ud eşliğinde Farsça şarkılar söyleyerek çalıştıkları, Kâbe’nin bu planda uzun süre kalmadığı, Haccac’ın (2. Emevi kuşatmasının ardından Abdullah b. Zübeyr’i katlederek Mekke’yi ele geçirmesi ve Kâbe’yi cahiliye dönemindeki durumuna geri çevirmek için Abdülmelik’den onay alarak) Kâbe’nin batı kapısını kapatıp, içeri dahil edilen 6.1 arşınlık kısmı da tekrar dışarda bırakacak şekilde 74/693’de yeniden yaptırdığı” belirtilmiş (s.49-52). Ardında da: *C. Hacerü’l Esved, Makamı-ı İbrahim* (s.53), *D. Kâbe’nin Hazinesi* (s.58), *E. Kâbe Hizmetleri* (s.60) alt başlıkları ile devam edilmiş.

Sonraki paragrafta, “III. Mescid-i Harâm” ana başlığı altında (s.74); “A. Kavram olarak Mescid-i Harâm, B. Genişletme Çalışmaları”, alt başlıklarıyla “Hz. Ömer’in (638) Mekke’ye gelip yirmi gün kadar kaldığı süre içinde yapılan ilk genişletme sırasında Harâm’ın %70 oranında genişletilerek alanının 3613m²’ye çıkartıldığı, Hz.Osman’ın zamanında (26/646/47) ise %24 oranında daha genişletilerek alanın 4482m²’ye çıkartıldığı, bu sırada ilk defa avluya gölgelik maksatlı revaklar yapıldığı ve bu genişletme de evleri istimlak edilenlerin Hz. Osman’a ciddi muhalefette buldukları, ardından Abdullah b. Zübeyr’in de Harâm’ı doğu cephesinde genişlettiği, daha sonra da Velid b. Abdülmelik’in (91/709) genişletmesi ile Harâm alanının 10270 m2 ye çıktığı” aktarılmış.¹³

1.4. Örnek 9, *Sanatta İslâm İslâmda Sanat* (2006), Kitabında Kâbe Hakkında Mevcut Olan Bilgiler (Resim 10-11: Nusret Çam)

Yirmiden fazla baskı yaptığı anlaşılan olan bu kaynakta¹⁴, Sayfa V-VII arasında gösterilen İÇİNDEKİLER kısmında: S.1-81 arasındaki konuların üst başlığı olan “I. BÖLÜM, İSLÂM’DA SANAT, TASVİR VE MİMARLIK” ana başlığı altında 1’den 7’ye kadar sıralanmış ikinci derecedeki başlıklar ile bunların üçüncü derecedeki küçük ara başlıkları yoluyla tasvir meselesi ele alınmış.

Sayfa 58’deki “5. Kur’anı Kerim’in eski şehirlere ve mimari eserlere bakışı” ikinci başlığı ve bunun altındaki üçüncü alt başlıklar yoluyla mimari konusuna teorik ve soyut açılardan izahlar getirilmiş. S.81-84 arasında ise bu bölümle ilgili “Kaynakça” listesine yer verilmiş.

¹³ M. S. Küçükbaşçı’nın kitabında Ezrakî’nin eseri kaynak gösterilerek “*Fethin ardından Kâbe’nin putlardan temizlendiği ve duvarlardaki figürlerin ortadan kaldırıldığı*” belirtilmiş olmasına rağmen, aynı kitapta geçen duvarlardaki tasvirlerin detayları ile “bir sütunda bulunan Hz. Meryem-İsa tasvirinin silinmediği” konularına hiç değinilmemiş olması dikkat çekmektedir (*Haremeyn*, 2006/158).

¹⁴ Bu çalışmada incelenen (1999 3. Baskı) kaynağın internet satış reklamlarında baskı no ve yıllarında farklılıklar görülmektedir.

Makalenin konusu olan incelememizle ilgili bölümler olarak kitapta; s.85-172 arasında “II. BÖLÜM, İSLÂM SANATI ARAŞTIRMALARINA GİRİŞ” ana bölüm başlığının devamında, s.85’den 154’e kadar: “1. İslam Sanatının gelişmesine tesir eden faktörler, 2. Sanat tarihi araştırmalarının önemi, 3. Türkiye’de sanat tarihi araştırmalarının başlaması ve gelişmesi, 4. Türk ve İslam Sanatında Sultanların İşveren Olarak Estetik Roller” başlıkları ile açıklamalar yapılmış. “III. BÖLÜM, ERKEN DEVİR İSLÂM MİMARISİN-DEN ÖRNEKLER” ana başlığı altında ise direkt olarak “Hazreti Peygamber devri” ikinci başlığının ardından gelen alt başlıklar yoluyla, s174-183 arasındaki 10 sayfada Mescid-i Nebevî konusu ele alınmış. Ancak bu yayında 684 ve 692 yıllarında Müslümanlar tarafından yeniden/kısmen inşa edilmiş olan Kâbe hakkında hiçbir bilgi verilmemiş. Bu durum bu yayın için ciddi bir eksiklik olarak görünmektedir.

1.5- Örnek 10, *İslâm’ın Üç Kutsal Mabedi (2008) Kitabında Kâbe Hakkında Mevcut Olan Bilgiler* (Resim 12: Yılmaz Can)

Kitabın dış ve iç kapaklarında belirtildiği üzere *İslam’ın Üç Kutsal Mabedi* başlığının altında küçük harflerle Kâbe ve Mescidü’l-Haram, Mescidü’n-Nebi ve Mescidü’l-Aksa yapılarının isimleri¹⁵ sırası ile verilerek adeta kitabın ana muhtevasının çerçevesi netleştirilmiş.

Yazar, s.19-46 arasında genel anlamda şimdiye kadar bu konularda yapılmış yayınlarda Kâbe, Kâbe Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ hakkında mevcut olan bilgi ve görselleri, büyük oranda tekrar etmekle birlikte bu yayınlarda mevcut olmayan veya mevcut olup kısaca geçilmiş bazı konularda detaylara girecek şekilde önemli ve ilave bilgiler vermiş olması olumlu bir durumdur. Devamında Kâbe konusunda, s.27’de, bazı önemli bilgileri aktarıldıktan sonra, ilk olarak Mekke’nin fethi akabinde Kâbe’nin içindeki putlar ve iç duvarlarındaki resimlerin temizlenmesi konusunda diğer yayınlarda az rastlanan bilgiler olarak Kâbe’nin iç sütun ve duvarlarında 60 civarı resim bulunduğu belirtilip (Dn. 52) önceki peygamberlerin resimlerinin yanı sıra Hz. Meryem ve çocuk İsa’nın resimlerinin de bulunduğu, Hz. Peygamber’in diğer tüm resimleri sildirdiği ancak Hz. Meryem ve çocuk İsa’nın resimlerini sildirmediği konusu (kaynak göstermeden)¹⁶ nakledilmiş.

¹⁵ Bu yayında TDV, İslâm Ansiklopedisi’nde kullanılan Mescid-i Haram yerine Mescidü’l-Haram, Mescid-i Nebevî yerine Mescidü’n-Nebi ve Mescid-i Aksâ yerine de Mescidü’l-Aksa isimlerinin tercih edildiği dikkat çekmektedir.

¹⁶ Bu konudan erken dönem Müslüman yazarlardan Ezrakî, kısa adıyla *Ahbar’u Mekke* olarak bilinen kitabında detaylıca bahsetmektedir. Bu kitap yoluyla Creswell, Sauvaget ve Grabar gibi tüm meşhur Avrupalı yayınlarda da detaylı bilgiler verilir. Ancak gerek *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*’ndeki, “Kâbe” maddesi, gerekse Küçükkaççı, *Cahiliye’den Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn* (İstanbul, 2003) gibi sadece Kâbe’ye hasredilmiş yayınlarda, (Ezrakî’nin eseri de kaynak gösterilerek “*fethin ardından Kâbe’nin putlardan temizlendiğinden*” bahsedilmesine rağmen) duvarlardaki tasvirlerin detayları ve Hz. Meryem-İsa tasvirinin silinmediği konularına hiç değinilmemiş olması dikkat çekmektedir. İ. Sarıçam ise Buharî, Salât, 81’i kaynak göstererek; “*Mekke’nin fethinde Hz. Peygamber’in Beytullah’ı içindeki resim ve putlardan temizlettirdikten sonra Bilâl ve Üsâme ile birlikte içeri girip namaz kıldığı*” bilgisini vermiştir

Kâbe’nin 608’de müşrikler tarafından yeniden yapılmadan önceki üzeri açık hali (s.140) Resim 2’de verilen krokide gösterilmiş. Abdullah b. Zübeyr’in 684’de Hz. İbrahim planında yeniden yaptığı yapıya iki kapı koyduğu ileriki sayfalarda belirtilmiş (Resim 14). Ardından Yezid b. Muaviye’nin gönderdiği ordunun Mekke’yi kuşatması sırasında Abdullah b. Zübeyr’in Kâbe’ye sığındığı belirtilmiş. Devamında mancınık atışlarından Kâbe’nin zarar gördüğü, ancak Yezid’in ölüm haberinin gelmesi sonucu ordunun kuşatmayı kaldırmasıyla Abdullah b. Zübeyr’in sağ kurtulduğu (Belazurî ve Ezrakî kaynak gösterilerek) nakledilmiş.

Suriye ordusunun çekilmesinden sonra (s.29) Abdullah b. Zübeyr’in mancınık taşlarından hasar gören Kâbe’nin Hz. İbrahim planında yeniden yaparken 608 inşasında dışarda bırakılmış olan Hicr kısmını Kâbe’ye dahil ettiği, bu sebeple tavanı tutan sütun sayısını Yemen’den getirttiği üç sütunu ekleyerek dokuza [Creswell’e göre altıya] çıkarttığı belirtilmiş Ayrıca doğu ve batı cephelerinde yere yakın çift kanatlı birer kapı yerleştirdiği, Kâbe’nin tavanına ışık vermesi için Yemen’den getirttiği 4-5 adet beyaz saydam mermeri pencereye yerleştirdiği (Ezrakî yoluyla) aktarılmış. S.141, şekil no 4’de (Creswell, c.1 yoluyla 608 yılında yeniden yapılmış hali olduğu belirtilerek) verilen çizimde dışarda bırakılmış olan Hicr sebebiyle yapıda oluşan küçülmenin gösterilmediğine dikkat çekilmiş.¹⁷

S.29’da: 5- *Haccac’ın İnşası* alt başlığının devamında “Abdülmelik zamanında Suriye ordusu tarafından gerçekleştirilen ikinci Mekke kuşatmasında Abdullah b. Zübeyr’in yine Kâbe’ye sığındığı ve bu kez mancınıklardan atılan taşlar yüzünden öldüğü” kaynak göstermeden¹⁸ nakledilmiş. S.30’da “Abdullah b. Zübeyr sorununun halledilmesinden sonra ikinci kuşatma sırasında mancınık ateşlerinden kısmen yine zarar görmüş olan Kâbe’yi (aslında ufak bir onarıma ihtiyacı olduğu halde) Haccac’ın -Abdülmelik’den izin alarak- 608 yapımındaki haline geri döndürecek şekilde tamamladığı” belirtilmekle yetinilmiş. İlave olarak (Ezrakî yoluyla) “Kâbe’de ne zaman yapıldığı belli olmayan, aralarında 8.5 zira boşluk bulunan iki tavan bulunduğu” belirtilmiş.

(İ.Sarıçam, “Hicabe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/432. Diğer bir kaynakta ise Ezrakî’de verilen rivayetin zayıf olduğu belirtilmiştir (Bk. T. Başoğlu, “Resim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007) 34/580; Buharî, Tefsir, 17/12 ve Buharî, Sahih c.3, s.62’de ise sadece “...Hz. Peygamber Kâbe’deki putları ve Hz. İbrahim’in elinde ok tutan resimlerini temizlettirdi...” şeklinde İbn Abbas yoluyla gelen rivayet nakledilmiştir.

¹⁷ Ancak yazar 2007 tarihli kendi imzası ile s.140, Çizim 2’de verdiği Kâbe’nin (tahmini) Hz.İbrahim planı üzere görünüşünde de Kâbe’yi tek kapılı olarak göstermiştir. Halbuki rivayetlerde o dönemde Kâbe’nin iki kapılı olduğu belirtilmiştir. (Bk. Resim 15)

¹⁸Abdullah b. Zübeyr’in ölüm şeklini “Annesi Esmâ binti Ebubekir ile istişare ettikten sonra sayısını azalmış askerleri ile Mekke’yi kuşatmış olan Haccac’ın ordusuna bir huruç hareketi yaptığı ve savaşarak şehid olduğu” şeklinde anlatan kaynaklar da mevcuttur (Bk: Hakkı Dursun Yıldız, “Abdullah b. Zübeyr b. Avvam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/146.

“II.BÖLÜM; MESCİDÜ’L HARAM’IN İNŞA VE GENİŞLETME ÇALIŞMALARI” başlığı (s.55), devamında “B) Mescidü’l Haram’ın Bazı Unsurları” alt başlığı ile Kâbe’nin avlusunda bulunan unsurlardan olan minber, minareler, avlu, avlunun sonraki yıllarda genişletilmesi ve Zemzem Kuyusu ve sonraki yıllarda yapılan mimari işler hakkında anlatımlar yapılmış. (s.83, dn.58) Ardından “Kitapta yapılan aktarımların büyük oranda J. Sauvaget’in *La Mosquee Omeyyade de Medine* isimli eserinden özetleyerek alındığı” belirtilmiş.

2- İkinci Grup Beş Örnek Yardımcı Kaynakta Mescid-i Nebevî Hakkında Verilen Bilgiler

2.1. Örnek 6, (Leiden) *İslâm Ansiklopedisi*’nde Mescid-i Nebevî Hakkında Mevcut Olan Bilgiler

İslâm Ansiklopedisi’nde Mescid-i Nebevî hakkındaki bilgiler “Mescid” maddesi içinde ele alınmıştır. C.8, s.1-118 arasında A’dan K’ye sıralanmış olan dokuz ana başlık ile bunların alt başlıkları şeklinde yazılmış olan bu madde Semavi Eyice tarafından hazırlanmıştır. Konuya giriş olarak; “A- MESCİD ve CÂMİİN MENŞE’İ, 1. Mekke Devri, 2. Medine’de camiin te’sisi, 3. Peygamber Devrindeki Diğer Mescid ve Camiler” şeklinde bir başlıklar sıralaması yapılarak; “2. Medine camiin te’sisi” başlığı altında “Peygamberin Medine’ye ulaşmadan önce Kuba köyüne ulaştığında orada daha önce sahabeler tarafından yapılmış bir mescidin mevcut olduğu, Peygamber Medine’ye ulaştıktan sonra Mekke’den ayrılış ve Medine’ye varış tarihlerinden hiç bahsedilmeden namazlarını Ebu Umara b. As’ad’ın (komşuları ile birlikte) hususi mescidinde kıldığı, bu mescide bitişik olan arsayı As’ad’ın himayesinde olduğu anlaşılan Sahl ve Suhayl isimli iki öksüz kardeşten “10 dinara satın aldığı” şeklindeki rivayet nakledilmiştir. “Peygamber cami ile evleri yapıncaya kadar Ebu Eyyüb el-Ensari’nin evinde kalmış. Mescid tamamlanincaya kadar peygamber kırlarda ve uygun bulunduğu başka yerlerde namaz kılardı” denilmiştir. Devamında, “Hz.Muhammed’in Medine’ye ulaşmasıyla birlikte mescidin arsasının satın alınması ve inşasının başlamasıyla ilgili yaşanmış birçok olay detaylıca anlatılarak ‘Önce Sevde ve Aişe için iki küçük ev yapıldığı [Medine’ye bekar olarak gelen kızları Ümmü Gülsüm ve Fatıma için oda yapılıp yapılmadığından bahsedilemeden], sonradan bu evlerin sayısının artırılarak toplamda dokuz ulaştığı, bunların girişlerinin (medhal) mescidin avlusuna açılıp halı ile kaplı olduğu” belirtilip “mescidin inşasının 7 ayda, veya 2.yılın Safer ayında tamamlandığından” bahsedilmiştir. Arkasından da “Sonraki dönemde kible yönünün değişmesi, Zulla denilen üzeri örtülü kısmın yapılması, (mescidin) Peygamberin evlerinin avlusu ve aynı zamanda mü’minlerin içtima mahalli ve cemaat ile namaz kıldıkları yer olduğu, mescidin ayrıca Peygamberin siyasi-ticari müzakerelerini, savaş öncesi-sonrası görüşmelerini ve murahhasları ile toplantılarını yaptığı, ziyaretçiler için avluya çadır ve kulübe kurulduğu, mescidin kutsî bir mahiyet olmadığı için yabancıların (Halife

Ömer zamanına kadar) gelip bir köşesinde uyuyabildiği, bazı yabancı misafirlerin deve üzerinde mescide girip çıkabildiği, hatta Sudanlıların kılıç-kalkan gösterisi bile yaptıkları vb. örnekler verilmiş. Ayrıca “En başından mescid cemaat halinde ibadet için kullanıldığından, (sonradan) peygamberin evinin avlusu olmaktan başka¹⁹ bir mahiyet kazandığı” konusu vurgulanmış (s.3).

2.2- Örnek 7, *A Short Account of Early Muslim Architecture, (1958, İngilizce) Kitabında Mescid-i Nebevî Hakkında Mevcut Olan Bilgiler* (Resim 16)

Creswell büyük *EMA* kitabında “*Primitive Islam*” ana başlığı altında (s.1-41 arasında) yaklaşık 10 civarı sayfada incelediği Meescid-i Nebevi konusuna bu kısa kitapta s.3-4 arasında sadece bir sayfa kadar yer ayırmış. Bu özet kitabında Mescid-i Nebevi konusunu s.3’den itibaren ele alan Creswell “Muhammed’in 622 yılında Medine’ye hicret etmesi akabinde toprak malzeme ile kendisi ve ailesi için (100x100 zira/ ~52 m2 ölçülerinde) bir ev inşa etti” deyip sundurma kısmı, eşlerinin odalarının konumu ile mescidin tarifini yapmış. Ardından İbn Sa’d kitabında Peygamberin hanımlarının odalarının 707’de el-Valid’in emriye yıktırılmadan önceki durumları hakkında verilen bilgileri aktardıktan sonra tekrar odalar hakkında “Dört adedi kerpiç malzemedен, beş adedi ise hurma dallarının çamurla karıştırılması yoluyla yapıldığını, kapılarında kıl malzemedен örülmüş örtüler bulunduğunu ve tavanlarının el ile dokunacak kadar alçak olduklarını” nakletmiş. Devamında ise Güney-batı cephesinde evsiz Müslüman erkeklere barınak olarak kullanılan sofa/sundurmadan bahsedip burada kalanlara “ehli suffe” denildiğini nakledip, ardından da “Medine’deki İslam toplumunun lideri için yapılan ev bundan ibaretti ve Muhammed’in bu durumu daha iyileştirmek gibi bir düşüncesi olmadı çünkü kendisi mimari açıdan fazla bir hevese sahip değildi” deyip İbn Sa’d yoluyla nakledilen “Bir mü’min’in parasını en çok yiyen inşaat işidir” şeklindeki hadisi nakletmiş.²⁰

2.3. Örnek 8, *Cahiliyeden Emevilerin Sonuna HAREMEYN (2003) Kitabında Mescid-i Nebevî Hakkında Verilen Bilgiler*

¹⁹ Bu Ansiklopedide de ve yukarıda olduğu gibi fırsat buldukça vurgu yapılan “Peygamberin evlerinin avlusu ve aynı zamanda mü’minlerin içtima mahalli ve cemaat ile namaz kıldıkları yer olduğu..” ve daha sonradan “..(mescidin) peygamberin evinin avlusu olmaktan başka bir mahiyet kazandığı..” şeklinde tekrarlanan ve aslı “Mescid’in ilk inşa edilirken sadece Peygamber’in eşlerinin yaşadığı odaların avlusu olarak planlandığı ve Peygamberin 632 yılında vefatından sonra ancak tamamen mescid olarak kabul edildiği” şeklindeki iddia Avrupalı oryantalist araştırmacılardan (*İslam Tarihi*,12 ciltlik İslam Tarihi kitabının yazarı), Leone Caetani ile Belçikalı papaz Henry Lammens (s.2’de) ve bunların yayımlarından alarak nakleden Creswell ve Sauvaget gibi yazarlar tarafından da kendi yayımlarında tekrarlanmaktadır. Bu taraflı oryantalist görüş (Leiden) *İslâm Ansiklopedisi* Türkçe’ye tercüme yapılırken bu konu biraz yumuşatılarak aktarılmış görünmektedir. Oryantalistlerin bu taraflı görüşlerine gerekli cevaplar Aykaç, 2020, 1/48-5.1 ve 59-62’de verilmiştir.

²⁰ Bu Hadisin tam metni için bk: İbn Sa’d, *Tabakât*, Muhakkiki, İhsan Abbas, Beyrut, 1968, 1/499.

Mescid-i Nebevî'nin inşa edileceği alandan ve inşa sürecinden bahsedilip mescidin başlangıçta üç arşınlık bir temel üzerine kurulmuş 100x100 zira (~2700m²) ölçülerinde²¹ sade bir bina olduğu (s.218-220), duvarlarının alttaki 3 ziralık kısmın taştan, üstteki kısmını oluşturan 2-3 zira kadar bir kısmın ise kerpiçten yapılmış olduğu, daha sonra güneşten korunmak için hurma dallarından kible yönünde bir kısmın üzerinin örtüldüğünden bahsedilmiş. Zemine ilk çakıl taşı dökülme ve ön kısımlara da keçe serdirme²² işinin Hz. Ömer zamanında (17/638) gerçekleştirildiği²³ belirtilmiştir.

Yazar s.221'de, önce "Klasik kaynaklarda Medine mescidini ilk genişletme teşebbüsü Hz. Ömer zamanında olduğu haber verilir" deyip, ardından "Bazı kaynaklarda Hz. Muhammed'in Hayber Seferi'nden döndükten sonra bunu gerçekleştirdiği kaydedilmektedir" diyerek bu görüşü destekleyen kaynakları (Harbî, s.361; Meragî, s74; Harizmî, 373; Nehrevanî, Medine, s.77 olarak) gösterip, "Bu rivayet, Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde ve Nesâî'nin Sünen'inde yer alan 'Hz. Osman'ın hurma kurutulan yeri 20.000 veya 25.000 dirheme satın alarak mescide hibe ettiği' gibi haberlerle desteklenmektedir. Ancak bu haberlerin metinleri dikkatle incelendiği zaman mescidin genişletilmesinden daha çok Hz. Osman'ın Müslümanlara Medine döneminde yapmış olduğu iktisadî katkıları ile hilafeti zamanında yapmış olduğu genişletmeye dair haberlerin birbirine karıştığı görülmektedir (bk. Müsned, I, 57 vd.; Nesâî, Cihad, 44; Ahbas, 4; Semhudî, I, 338-40)" şeklinde açıklama yapıp Hz. Osman'ın Mescid-i Nebevî'de yaptırdığı genişletmenin tarihi ve detayları verilmiştir.

Velid b. Abdülmelik'in Mescid-i Nebevî'yi yeniden inşa ettirmesiyle ilgili onun "İnşa işleri için Şam'dan Rum ve Kıptî ustalar gönderdiği (s.323-24, dn.327), Velid'in Mescidin 200x200 ziraya²⁴ (10.000 m²) genişletilmesini istediği, bu genişletme için Doğu duvarında halen ayakta olan Hz. Muhammed'in ailesi ve eşlerine ait oda/hücrelerin yıkılmasını istediği,²⁵ bu odalarda kalmakta olan torunların bir kısmının bu yıkıma karşı çıktığı" vb. konularda detaylı nakiller yapılmış (dn.329). Devamında (s.224-25'de) ilk mihrabın, Mescid-i Nebevî'ye, Velid'in yeniden inşası

²¹ S.220, dn.303'de yazar, "Semhudî'nin mescidin ilk inşa ediliş sırasında ölçülerinin 60x70 zira olduğunu, daha sonra Hz. Muhammed gözetiminde mescidin genişletilerek ebatlarının 200x200 zira'ya çıktığını" iddia ettiğini, ancak kendisinin bu görüşü benimsemediğini belirtmiş.

²² Önemli kaynakların çoğunda mevcut olmayan bu "zemine keçe serilme" konusu için kaynak gösterilmemiştir.

²³ İkinci Bölüm, s.220, Dn.305'de, Malik b. Enes, *El-Muvatta*, Vukût'us Salât, 2; İbn Sa'd, III, 214-5; Belazurî, *Ensab*, X, 323 kaynak gösterilmiştir.

²⁴ Önce s. 223' te Velid'in genişletmesinde mescidin eni ve boyu 200x200 ziraya çıktı denilmişken, s.225'de mescidin ebatlarının 200x280 ziraya ulaştığı belirtilmiştir.

²⁵ S.223, dn.325'de: aslında bu hücrelerin yıkılmasını, buralarda kalmakta olan Hz.Muhammed'in torunlarından Hasan b. Hasan ve diğer sahabe torunlarına halkın büyük teveccüh gösteriyor olmasını Emevi Devleti'nin yıkılmasına yol açacak kadar tehlikeli görmesinden kaynaklanıyor olabileceği konusu (Semhudî, II, 513-4; Abdulaziz, s.82 vd. yoluyla) nakledilmiştir.

sırasında bahsettiği (Creswell dahil tüm oryantalistlerin iddia ettiği) konunun detaylarına girmek yerine “...I.Velid’in imar faaliyetleri, belli öğelerin biçimlenmesine, minare ya da mihrap gibi temel unsurların yerleşmesine yol açmıştır..” şeklinde ifadeler tercih edilip ardından I. Velid’in genişletmesinden sonraki mescidin özellikleri hakkında detaylı bilgiler aktarılmış. Devamında; “Velid mescidi genişletmeye karar verdiğinde Bizans imparatoruna bir mektup yazarak Haremeyn şehirlerinde yapacağı faaliyetleri haber vererek yardımını istemiş, o da 100.000 miskal ağırlığında altın ve 100 usta ve 40 yük mozaik göndermiş” (dn. 338: Belazurî, *Ensâb*, VIII,71-2; İbn Rüste, s.69) denildikten sonra yazar: “Bizans imparatoru tarafından gönderilen bu ustaların Şam’daki Emeviyye Camii’nde çalışmaları için gönderildiği görüşleri de vardır (dn.339: İbn Kesîr, IX, 80). Bu malzemeler ve ustalar iddia edildiği gibi gönderilmişse bile (dn.340),^{26*} bunun ne kadarının mescide harcandığı belli değildir, zira aynı dönemde büyük paralar harcanmak suretiyle, İslâm dinî mimarisinin bugün ayakta olan ilk özgün eserlerinden olan Emeviyye Camii inşa edilmiş ve inşatta çalışan ustalar arasında halifenin isteği üzerine İstanbul’dan gönderilenler de bulunuyordu” (dn.341)²⁷ şeklinde kendi görüşlerini açıklamış. Ardından “Medine dışından yardım gelip gelmediği hususu tartışılabilir olmakla birlikte, Ömer b. Abdulaziz tarafından gerçekleştirilen bu genişletme esnasında daha önceki dönemde kullanılmayan farklı malzemelerin kullanıldığı görülüyor” diyerek kullanılan malzemeler hakkında bilgi verip, “..Kible tarafına binanın simetrisine uygun bir mihrap konulmuştur” (dn.342)^{28*} demiş ve inşaatın 90/709 yılında tamamlandığını (dn.342: Ya’kubî, II.284; Belâzurî, s.13; Taberî, VI, 476) belirtmiş.

²⁶ Gelen kişilerin yaptıkları bazı davranışların hoş görülmediği, hatta bir kişinin boynunun vurulduğu (İbn Rüste, s.69; İbnü’n Neccar, s.177 yoluyla nakledilmiş. Yabancı yardımı konusu için bk: Gibb, s.51-7; Avcı, s.235-40 denilmiş. * Creswell, “Bizans Kralı’ndan maddi ve usta yardımı gelmediğini, bu olayın Ebrehe’nin 70-80 yıl kadar önce Yemen San’a da kilise yapmak için Bizans kralına mektup yazarak ondan maddi ve usta/sanatkâr yardımı ile çok miktarda malzeme göndermesini istediği ve istediği yardımların da gönderildiği şeklindeki gerçek ve yaşanmış olayın efsane seven Araçlar tarafından birkaç nesil sonra aynı şeyin Şam Emevi Camii ile Mescid-i Nebevî’nin inşaları sırasında I.Velid ile Bizans kralı arasında yaşandığı şeklinde uyarlanarak nakledildiğini” iki olayın da geriye doğru nakillerini takip edip karşılaştırarak ortaya koymuştur Bk: K.A.C.Creswell, *Early Muslim Architecture*, (Oxford Press, 1969) Vol.I, Pt.I, pp.197-205; A.g.y. *A Short Account of Early Muslim Architecture*, (Penguin Books, London, 1958), pp.44-73; Aykaç, Fettah / Doğanay, Aziz, “Oryantalistlerin Şam Emeviyye Câmii İle Diyarbakır Ulu Câmii Hakkındaki İddiaları ve Bu İddialara K.A.C. Creswell’in Cevapları Üzerine Yeniden Düşünme”, *Anasay*, yıl 2, sayı 4 (2018), 13-36. [Http://dergipark.gov.tr/download/article-file/515091](http://dergipark.gov.tr/download/article-file/515091) (10.08.2023.); Aykaç, 2020/1, 241-242).

²⁷ Makdîsî s.158; İbn Asâkir, II, 258-59 kaynak gösterilmiş.

²⁸ “Tavanının Velid’in denetleyip maksurenin tavanı gibi yapılmasını emretmesinden sonra yapıldığı rivayet edilmektedir, mihrap mescide yapılan en son ilave idi” şeklinde bahsedilen maksurenin ne olduğu ve mescidin içinde hangi konumda bulunduğu hakkında bir açıklama yapılmamış. *Oryantalistlerin iddiası olan bu ilk mihrap konusunda detaylar için bk: Aykaç, 2020/2, 614-622.

Devamında (s.227), “Medine’nin kalabalıklaşması sonucu halkın her sorunu mescidde görüşme davranışı sebebiyle Hz. Ömer mescidin doğu kısmında Butayha isimli bir mekân yaptı ve halkın konuşma vb şeylerini burada oturup yapmasını istedi...” (s.227, dn.348: Muvatta, Kasru’s Salât, 24; Abdulgani, Tarihü’l Mescid, s.44 kaynak gösterilmiş). Hz. Osman, zamanında Medine’nin daha da kalabalıklaşması sonucu Cuma namazı öncesinde Zevra (dn.350)^{29*} adı verilen bir yerde ilave bir davetin ihdas edilmesi aslında Medine toplumunun mescidin çevresini aşan bir vüsatte [genişliğe] ulaştığını da göstermektedir (s.228’de). Suffe ashabının sayısının genelde 70 civarı olduğu kabul edilmiştir” denilerek (dn.353)’de “Asım Köksal hocanın (VIII, 229-30) sofada kalmış olan sahabelerden 89 kişinin ismini verdiği”, S.229’da “Hz.Muhammed’in ailesine ait olup doğu duvarına sıralanmış olan (Ah-zab-33/55’de zikredilen) odaların son aşamada sayılarının dokuza ulaştığı, bunlardan dördünün taştan, diğer beşinin ise kerpiçten yapılmış olup hurma dalları ile tavanlanmış oldukları, binaları alçak ve avluları dar olan hücrelerin ölçü olarak aralarında benzerlik bulunmadığı” (İbn Sa’d 387-8; Süheylî, IV, 267-8; Semhudî, II, 458 vd. yoluyla) aktarılmış.

“Hz.Ömer’in de Hz.Muhammed ve Hz. Ebubekir’in yanına (Hz. Aişe’nin kullandığı hücreye) defnedilmesinin akabinde Hz. Aişe’nin odasıyla kabirler arasında bir duvar örülüp bir kapı bırakılmıştı. Hz. Aişe’nin ikamet ettiği kısmın kuzeyinde bir kapı bulunuyordu³⁰ ve giriş çıkış için burası kullanılıyordu (dn.361: İbn Sa’d III.277; Semhudî, II, 541)” denilmiştir. “Emeviler döneminde mescidin kalabalık olduğu zamanlarda Cuma namazlarında bu odaların kullanıldığı, ancak ehli beyte mensup kişilerin bu odaları ikamet yeri olarak kullanmaya devam ettiği (dn.363: A. Önkal, ‘Hücre-i Saadet’, DİA, XVIII, 457’de Semhudî, II, 517) şeklinde nakledilen ‘Abdülmelik b. Mervan’ın bu hücreleri satın alarak hatıralarına hürmeten yıktırmadığı’ rivayetinin³¹ doğru olmadığı’ yönde yazar kendi görüşünü belirtmiş.

2.4. Örnek 9, *Sanatta İslâm İslâmda Sanat (1999) kitabında Mescid-i Nebevî Hakkında Verilen Bilgiler*

²⁹ Dn.350’de “Buhari bunun Medine’de çarşı içerisinde bir yerin adı olduğunu, İbn Mace ise, çarşıda damında ezan okunan bir ev olduğunu söylemiş ki bu haber İbn Mace’den aktaran İbn Hanbel’in yazdığı ile uyumaktadır. Ancak burasının mescidin kapısının yanında yüksekçe bir yer olduğu görüşü taraftar bulmamıştır (bk: Buhari, “Cum’a” 21; İbn Mace, “Salat”, 97, “Müsned”V, 223 vd.)” denilmiştir. Bu bina hakkında Creswell de Hz.Osman’ın 646-47’de Kâbe avlusunu genişlettikten iki yıl sonra Mekke’de kendisi için ez-Zevra isimli bir bina yaptırdığını Taberî yoluyla nakletmiştir (Bk, Aykaç, 2020/1, 54, dn.120).

³⁰ Bu konuda “Hz. Aişe’nin Peygamberin vefatından iki yıl kadar sonra kendisini ziyarete gelen insanlardan bir kısmının ayrılırken Peygamberin kabrinden toprak alarak götürmeye başlamaları üzerine insanların toprak alıp götürmesini önlemek için tedbir olarak kendi odası ile kabirlerin arasında bir duvar ördürdüğü” şeklinde ilginç bilgi aktarılmıştır (Bk, Eyice, “Mescid”, 8/11).

³¹ Bk. Ahmet Önkal, “Hücre-i Saadet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/457.

Kitapta, s.173’deki “III. Bölüm, ERKEN DEVİR İSLÂM MİMARİSİNDEN ÖRNEKLER” ana başlığının devamında mimari faaliyetlerin Arabistan Yarımadası’nın kadar uzanan kısımlarında, Mekke’dekinden çok daha fazla gelişmiş Yemen’de olduğuna dikkat çekilip (20 katlı ve kubbeli Gamdan Sarayı gibi) mimari örneklerden kısaca bahsedilmiş. Ardından (s.174’de): “1. *Hazret-i Peygamber devri*” başlığından sonra “*a- Mescid-i Nebevî*” başlığı altında, önce “Medine Camii’nin ilk kurulduğunda bugünkü mevcut müstemilat içinde tam olarak nerede bulunduğu bir tarifi yapıp, ilk halinden günümüze hiçbir şey kalmadığı belirtilerek yapı hakkında eldeki bilgilerin kesin olmadığına” vurgu yapılmış. Daha sonra da ‘Bu eser hakkında Muhammed Hamidullah, Kemalî Söylemezoğlu ve K.A.C. Creswell gibi Müslüman ve yabancı birçok araştırmacının restitüsyon plan denemesinde bulunduğu, bunların verdiği restitüsyon planlarında küçük farklılıklar bulunsa da hemen hepsinin yapının tarihi, malzemesi, planıyla ilgili konularda çok yakın görüşleri paylaştıkları ancak peygamberin ailesi ve hizmetinde bulunanlar için yapılan odaların sayısı ve yeri hakkında bazı ihtilaflar bulunduğu” dikkat çekilmiş. “Peygamberin Medine’ye hicretinden sonra 7 ay kadar Eyüp el-Ensarî’nin evinde kaldığı, sonrasında kendisi ve muhacirler için bir arsa satın aldığı, burada eski Medine evleri tipinde bir ev ile bir mescit yaptırdığı” belirtilmiş.

Mescidin ölçüleriyle ilgili olarak s.175’de; “Tarihi kaynaklardan öğrendiğimize göre 60x60, 70x70, veya 100x100 zira (arşın) ebadındaki bir alan dört taraftan duvarlarla çevrilmişti. Bu ölçüler içerisinde en çok kabul göreni 100x100 arşın değerinde olanıdır”³² denilip devamında “Kible Kudüs iken ortadaki üstü açık geniş bir avlunun kuzey duvarı boyunca iki sıra³³ halinde yerleştirilen hurma kütüklerinin üzerine hurma dalları uzatılarak kapalı bir kısım (zulla) yapılmıştı... Burası asıl ibadet mahalli olarak kullanılıyordu.... Güney duvarı boyunca da daha küçük bir revak veya gölgelik (suffe) bulunmaktaydı.... Bu küçük kısım ise eğitim, öğretim ve

³² Yazar bu iddiasını dayandırdığı “tarihi kaynaklar” hakkında hiçbir bilgi vermese de bu kanaate kitabın sonundaki kaynakçasında gösterdiği K.A.C Creswell, O. Grabar ve kendisinden M. Nebevî planını aktardığı (s.249) J. Sauvaget, *Le Mosquee Omeyyade de Medine*, (Paris: 1957) yoluyla ulaştığı düşünülebilir çünkü yazarın benzer konularda kaynak gösterdiği Creswell “Çoğunluk erken devir yazarlar ile İbn Sa’d da bu görüştedir” diyerek kendisinin de bu görüşte olduğunu belirtmiş ancak o da İbn Sa’d’ın kaynakları hakkında bilgi vermemiştir. Creswell ayrıca Semhudî ve Diyarbekrî’nin ilk yapının ölçülerini 60x70 zirâ olarak verdiklerini de nakletmiştir. Bu durum son dönem Türkçe kaynaklarda “Mescidin ilk yapıldığında 60x70 zirâ (1022m²) olduğu ve 7/628’deki genişletme ile ölçülerininin 100x100 zirâyâ (2433m²) ulaştığı” şeklinde “*Müsned*” (I, 70), Tirmizî, “*Menâkıb*” 19, “*Taberâni*” I/196 ve “*Semhudî*”, I/336-338 kaynak gösterilerek nakledilmiştir. (Bk. Bozkurt-Büyükaşçı, “Mescid-i Nebevî”, *İslâm Ansiklopedisi*, 29/282).

³³ Diğer kaynaklar mescit ilk inşa edildiğinde (kible Kudüs yönüne iken) Hz. Peygamberin namaz kıldırıldığı yere yağmur ve güneşten korunması için hurma kütüğünden 6 direk üzerinde bir sundurma yapıldığı, kible Kâbe’ye çevrildiğinde güney duvarına araları 9 zira (4.44m) genişliğinde olan dokuzar hurma kütüğünün paralel olarak 3 sıra halinde dizilmesiyle yeni bir sundurma yapıldığı nakledilmiştir (Bk. Bozkurt-Küçükaşçı, “Mescid-i Nebevî”, 29/282).

suffe ehlinin ibadet ve barınması için hizmet veriyordu.... Avlunun ortasında bir kuyu, doğusunda ise peygambere ait hücreler bulunuyordu.... Kible 624 yılında Kudüs'ten Mekke'ye çevrilince Mescid-i Nebevî'nin planında da değişiklik yapıldı... Asıl ibadet mekanı olan harim, kuzeyden güneye alındı, suffe ise güneyden kuzeye nakledildi. Creswell'in planında suffe, avlunun kuzey kenarının batıdaki yarısını kaplamış gibi gösterilse de burada barınan insan sayısının 400'ü bulunduğunu bilmemiz karşısında suffe'nin daha geniş olmasını ve kuzey kenarını boydan boya kapladığını düşünmek gerekir... Bize göre buranın kuzey duvarı boyunca batıya kadar uzanması akla daha yakın gözükmektedir.” (s.176) şeklinde Mescid-i Nebevî'nin ilk hali ve kible değişikliği sebebiyle planında yapılan değişiklikler konusunda yazarın görüşleri belirtilmiş. Bu noktada yazarın “Creswell'in Mescid-i Nebevî'nin planı olarak kitabında gösterdiği çizimdeki suffe kısmındaki kapalı alanın çok küçük olduğunu” belirtmesi oldukça dikkat çeken olumlu bir durumdur. Avrupalı araştırmacıların görüşlerine karşı yazarın ileri sürdüğü bu görüş son dönemde yapılmış bazı çalışmalarda da savunulmuştur.³⁴

Devamında yazar “İlk zamanlarda camide yere ince kum döşenmişti. Hasır veya kilim gibi yaygılar daha sonra konulmuştur” (s.177) şeklinde bir görüş belirtmiş. Yazarın “ilk zamanlar” ifadesi ile hangi tarihi kastettiği anlaşılmamaktadır. Ancak mescide ilk ince taş/kum serilme olayının (15/638 civarı) Hz. Ömer tarafından yaptırıldığı yazarın da kaynak olarak kullandığı Creswell dahil (İbn Sa'd yoluyla) kaynaklarda zikredilmektedir.

Minber konusunda tüm kaynaklarda mevcut olan bilgileri aktardıktan sonra yazar, “Peygamberin evine gelince:” ibaresini paragraf başında kalın şekilde yazarak başlık gibi kullanıp “Konuyla ilgili mevcut yayınların tümünde peygamberin evinin mescidin doğusunda, kapısı mescidin avlusuna açılan odalardan ibaret olduğunda müttefiktirler. Bu odaların sayısı önce iki tane olup duvarın en güney ucunda yan yana sıralanmaktaydı, evlerin duvarlarının alt kısımları (aynen mescidin duvarları gibi) taştan, üst kısımları kerpiçten yapılmıştı...odalardan kapı ve söveleri de taştan idi, daha sonra odaların sayısı dokuzu buldu ve kuzeye doğru yan yana yerleştirildi, en ve boyları dörder arşındı..., Odalardan en güneydekinin Hz.

³⁴ Yazar kitabında birkaç yerde bahsettiği Creswell'in görüşleri için dipnot'ta hiç referans göstermemiştir. Ayrıca s.248'den sonra *Çizimler* başlığı altında Çizim 3, 5, 6, 7 için sadece çizimlerin alt kısmında (Creswell) şeklinde belirtmiş ve yine kaynak detaylarını vermemiştir. Ayrıca çizim 1 için (Sauvaget), 9 ve 12 için çizimlerin altından (K.O.Dorn) yazılmış olsa da bu çizimler de yine Creswell'in Ana EMA kitabında mevcutturlar. Çizim 11 gibi kaynak gösterilmeyen görseller de yine Creswell'in Ana EMA kitabında mevcut olmakla birlikte yazarın Bibliyografyada gösterdiği *A Short Account of EMA* kitabında mevcut değildir. Bu sebeple çizimlerde verilen Creswell ismine ilave olarak bu çizimlerin Creswell'in hangi kitabından geldiğinin belirtilmemiş olması önemli bir eksiklik olarak görünmektedir. (Bu konuda Avrupa'dan ve İslam dünyasından ortaya konulmuş bazı Mescid-i Nebevî planları için bk: bu makale Resim 16-21).

Aişe’ye ait olduğu ve peygamberimiz vefat edince buraya defnedildiği bilinmektedir, burası şimdi kubbetü’l Hadra’nın bulunduğu yerdir” diyerek paragrafı sonlandırmış. Bir sonraki paragrafta ise “H. Kemâli Söylemezoğlu’nun *İslâm Dini İlk Mescitler (1955)* isimli kitabı, s.26,27’de verdiği mescit planında (Resim 20, Y.Can yoluyla) oda sayısını 10 adet olarak gösterip, bunlardan dördünü, cami zullasının bir kısmını da içine alacak şekilde kible duvarına bitişik olarak yerleştirmiş olmasının iki bakımdan kabul edilemez olduğu” şeklinde görüş belirtip, bu durumun “zaten dar gelen caminin iç kısmını daraltacağı ve cemaatin namaz kılarken kible yönündeki bu odaların kapılarının kapanmasına sebep olacağından uygun olmayacağı” ileri sürülmüş. “Ayrıca o kuzey duvarının doğu kısmında üç odalı bir servis bölümüne işaret etmektedir. M. Hamîdullah³⁵ bu kısmı odasız bütün bir mekân olarak (Resim 18) işaret edip, burasının Meşrebe (devlet hazinesi)³⁶ olarak kullanıldığını ifade ettikten sonra yerinin tam olarak bilinmediğini söylemektedir” şeklinde aktarım yapmış. Ardından da Söylemezoğlu’nun çiziminde uygun bulmadığı konulardan bahsetmiş.³⁷ Yazar ayrıca M. Hamîdullah’ın kitabı s.1057’de verilen mescit plan ve restitüsyon çiziminde mihrap nişi gösterilmiş olsa da kitabın metninde bu bilgilere rastlanmadığı gibi Peygamber’in evini tarif eden hadis kitaplarında da bu malumatın varlığı meçhuldür” diyerek M. Hamîdullah’ın kitabında sunulmuş olan plan ve çizimleri tam olarak onaylamadığına dikkat çekmiş.

Yazar devamında mescidin avlusunun çok farklı maksatlar için kullanıldığı konusuna örnekler verip “Pek çoğu yaygın olarak bilinen ve diğer kaynaklarda zikredilen bu kullanımlardan az bilineni ise (Buharî, c.II, s.164, bab, 64,3.satır yoluyla dn.181’de aktarılan) Hz.Peygamber’in avluya ‘Kubbetü’t Türki’ denilen bir çadır kurdurarak bu avluda itikafa çekildiği konusudur” demiş. Bu aktarımlardan sonra yazar, “Mescidin H.17.yılda Hz. Ömer, H.26.yılda Hz. Osman tarafından genişletildiğinden” kısaca bahsedip “Bu genişletmelerde mescidin ölçülerinin 150x150 arşına (80x80m) ulaştığını” belirtmiş.³⁸

Bir sonraki paragrafta (s.176, paragraf 1’in sonunda mihrap ve minare ile ilgili olarak söylediği şeyleri) s.179’un sonunda bu defa her birine ayrı dip not ilave

³⁵ Yazar, Bölüm II, s.177, dn.179’da: “Hamidullah, M., *İslâm Peygamberi*, c.2, Beşinci baskı, İstanbul, 1991, s. 1058” şeklinde hatalı kaynak gösterimi yapmış ancak kitapta Bölüm II, dipnotlarında refere ettiği yayınlar için Kaynakça/Bibliyografya listesi vermemiştir. Bölüm II, s.177, Dn.179’da refere ettiği M.Hamidullah’ın *İslâm Peygamberi* isimli eseri Bölüm I Bibliyografyasında (s.82), Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (çev. M. Said Mutlu-Salih Tuğ), c.II, İstanbul, 1969 şeklinde göstermiştir.

³⁶ Diğer kaynaklarda burası için meşrebe değil sadece “Baytülmâl” denilmiştir (Bk, Sümeyra Ocak Ahmed, *Erken Devir İslâm Mimarisinde Beytülmâl Binaları*, (İstanbul: DBY Yayınları, 2022) 23-26.

³⁷ “Odaların arka kısmında peygamberin hanımlarına ait bir avlu bulunduğu” yine M. Hamidullah’ın kaynak gösterilen kitabında yazarın yukarıda verdiği sayfadan sadece 2 sayfa sonra (s.1055) geçtiği halde (Bk. Bu makale Resim 117-19) bu durumdan hiç bahsedilmemiş olması dikkat çekmektedir.

³⁸ Creswell dahil diğer kaynakların çoğu Hz. Osman’ın genişletmesinden sonra mescidin ebatlarının 160x150 zira (82x77m) olduğunda müttefiktir.

edip “Kible Kudüs’den Mekke’ye çevrildikten sonra da, mescidde mihrap (dn.182)³⁹, minare (dn.183)⁴⁰, maksure (dn.184)⁴¹ ve müezzin mahfili (dn.185)⁴² mevcut değildi. Kibleyi belirtmek için kible duvarına bir taş veya işaret konuluyor, ezan da mescidin damında okunuyordu. Müsteşrikler bu durumu dikkate alarak ilk mihrabın kiliselerin absidinden (dn.186), avlunun atrium’dan, minarenin ise çan kulelerinden etkilenecek yapıldığını ifade etmişlerdir. İlk mescidde minberin bulunmasına

³⁹ Bu dipnotta mihrap unsurunun İslam mimarisine girişi hakkında: “...Tarihçilerin rivayetine göre yarım dairesel niş şeklindeki ilk mihrap 707-09 yılları arasında bu Medine Camii’nin Vali Ömer b. Abdülaziz tarafından genişletilmesi sırasında Halife Velid zamanında tatbik edilmiştir” denilip Creswell’in EMA özet-cep kitabı “.. A Short Account of Early Muslim Architecture, G.B 1958, s.41, 44” şeklinde kaynak gösterilmiş. Devamında “Halife Abdülmelik’in (685-705) bastırıldığı bir paranın bir yüzünde içinde mızrak bulunan mihrap resminin olduğunu bilmekteyiz” denilerek “O. Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, -tercüme: Nuran Yavuz-, İstanbul 1988, s.70” kitabı kaynak gösterilmiş. Ardından yazar “Ukbe b Naff’in 670 yılında yaptırmaya başladığı Kayrevan Ulu Camii’ndeki mihrap, Ziyadetullah tarafından 836’da genişletilirken yıktırılmak istenince halkın onu Utbe’nin yaptırdığını söyleyerek karşı çıkmış olmasını” Creswell’i, (a.g.e, s.249) kaynak göstererek “O halde mevcut bilgilerimize göre bilinen en eski mihrap Medine’de veya başka yerde değil, Kayrevan Ulu Camii’nde bulunmaktadır, Mihrap hakkında şu eserde geniş bilgi vardır: Diez, E., ‘Mihrab’, *İslam Ansiklopedisi*, c.8, İstanbul, s.294-300” denilmiş. Halbuki yazarın “ilk mihrabı 670 yılında Utbe b.Nafi yaptırmıştır” şeklinde bir kaynak veya belgeye dayanmayan iddiasını ortaya koymadan önce, “836 yılında Kayrevan Ulu Camii’nde mevcut olan mihrabın gerçekten Utbe zamanından kalma olup olmadığı” ve “Muaviye b. Süfyan zamanında Şam’dan Kahire’ye, oradan da İfrikiyye’deki fetihler için ordu komutanı olarak gönderilen Utbe’nin ilk niş mihrap fikrini nereden almış olabileceği” konularını müzakere etmesi beklenirdi. Bu konuda “Hz. Osman tarafından (655 yılı öncesinde) Mescid-i Nebevî’nin kible duvarına (güvenlik sorunu sebebiyle) bir ‘maksure’ yaptırıldığı, bunun bir benzeri maksurenin Muaviye b. Süfyan tarafından Şam Cuma Mescidi’ne de yaptırıldığı, ardından sonraki yıllarda güvenlik sorunun ortadan kalmasıyla maksurenin ölçülerinin küçülerek (707 civarı Velid’in yaptırdığı mihraptan önce) yarım daire/niş/mihrab şekline dönüştüğü” konusıyla ilgili yayınlar yapılmıştır. (Bk. Aykaç, 2020, 2/614-622).

⁴⁰ Bu dipnotta da İslam mimarisine ilk minarenin girişi Makrızî, Creswell ve Belazurî kaynak gösterilerek müzakere edilmiş ve “Bizim şu ana kadar olan tespitlerimize göre ilk minare Muaviye zamanında 665 yılında Basra valiliğine atandığı bilinen Ziyad b. Ebîhi tarafından Basra Camii’nin genişletilmesi sırasında yaptırılmıştır.” denilerek Belazurî, *Futuhu’l Buldan*, Ankara, 1987, s.500 kaynak gösterilmiş. İlave olarak “Bazı tarihçilerin daha Hz. Ömer zamanında birkaç minarenin olduğunu ifade ettikleri” belirtilip ek bilgi için “Hamidullah, M. *İslam Müesseselerine Giriş*, Çev. İ.S. Sırma (İstanbul: 1984), s.84” isimli esere bakmaları tavsiye edilmiş (Bk, Aykaç, 2020/2, 598-600).

⁴¹ Bu dipnotta yazar kendisinin de yukarıda (dn.182’de aktardığı gibi) “Creswell’in (a.g.e, s.11’de), İbn-i Haldun yoluyla: “İslam’da ilk maksurenin Haricilerin suikastinden sonra Muaviye (661-680) veya Mervan (683-5) tarafından yaptırıldığını” yazdığı aktarıp ‘Muaviye’ye suikast yapıldığı tarihi H.40 yılının Ramazan (Şubat 661) ayını takip eden günlerdir. Halbuki Belazurî ilk maksurenin Ziyad tarafından (665-673) Basra Camii’nde yapıldığını ifade etmektedir (Belazurî, a.g.e, s.500)’ diyerek çelişkili bulunduğunu ifade etmiştir (Belazurî, a.g.e, s.500)’ diyerek çelişkili bulunduğunu ifade etmiştir (Mihrap ve Maksure hakkında bilgi için bk: Aykaç, 2020, 2/610-613).

⁴² Yazar Dn.185’de: “Tarihçi Halebî’nin ifadesine göre Muaviye’nin Mısır Valisi Mesleme, camide ezan okumaya mahsus ‘menabir’ adı verilen sekiler yaptırmıştı” deyip Pedersen, J. ‘Mescid’, *İslam Ansiklopedisi*, c.8, s.35 şeklinde referans gösterip “Müezzin mahfillerinin öncülleri bu sekilerdir” diyerek ayrıca kendi görüşünü de belirtmiştir.

rağmen minberin de kiliselerdeki papaz kürsüsünden takliden yapıldığını ileri sürmektedirler (dn.187: Pedersen, a.g.m. s.34)” denilmiş (s.181). Yazar devamında “İlk mihrap, minber, minareler, avlu konusunda “müsteşriklerin iddialarının ciddiye alınamayacağı yönde” kendi düşüncelerini açıklamaya devam etmiş. Mahfil konusunda ise “Mescid-i Nebevî’de kadınlar için ayrı bir bölüm (mahfil) de mevcut değildi. Çeşitli hadislerden anladığımızı göre, kadınlar erkeklerin arkasında bir yerde saf tutuyorlar; namaz biter bitmez de erkeklerden önce mescidi terk ediyorlardı (dn.189: Ahmed Naim, Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-İ Sarih Tercemesi ve Şerhi, Ankara: 1972, 2/891, 493 numaralı hadis,)” diyerek⁴³ konuyu sonlandırmış.

Yazar daha sonra da “Mescid-i Nebevî’nin hastahane, kışla, misafirhane, hapishane gibi birçok yönden sonraki camilerde yer alan veya ayrı binalar olarak işlev gören kısımlara örnek teşkil ettiği yönde açıklamalar yapmış (s.183). Medine’de, Mescid-i Nebevî’den başka sekiz tane daha mescit bulunduğu ve buralarda Cuma namaz kılınmayıp sadece vakit namazları kılındığını (Ahmed Naim, a.g.e.,c.1, 209 numaralı hadisi kaynak göstererek)” aktarmış. Sonra da “Hazret-i Muhammed’in Medine’de yaptırdığı bu eserin plan ve mimarisinin özellikle de evlerin kapısının tahta kapı kanatlarıyla değil de perde ile kapatıldığının bilinmesi, birçok ayet ve hadisin manasının daha iyi anlaşılmasında bunlardan fikhî hükümlerin çıkarılmasında ışık tutması bakımından da önemlidir” deyip Ahzab suresi, ayet 3’ü örnek verip açıklamış (doğrusu Ahzab, ayet 33 olmalı). “Planda da görüleceği gibi” deyip plan no’su vermeden devam ettikten sonra “Hazret-i Aişe’nin (r.a) odasının kapısının doğrudan doğruya mescidin ibadet mahalline açılıyor olması, bu perdeleri aynı zamanda mescidin bir parçası haline sokmaktadır. Peygamber’imizin bu asılı perdedeki resimlere kızmasının belki de asıl sebebi budur” diyerek bu konuyu sonlandırmış.

2.5. Örnek 10, İslâm’ın Üç Kutsal Mabedi (2008) Kitabında Mescid-i Nebevî Hakkında Verilen Bilgiler

Bu yayında “III. BÖLÜM, MESCİDÜ’N NEBİ”⁴⁴ başlığı altında yazar, (s.73’den itibaren) Mescidü’n-Nebi isminden başlayarak, Semhudî, ondan alan Hamidullah yoluyla “Medine’de Mescidü’n Nebi’nin yerinde hicretten evvel bir mescidin bulunduğu” şeklinde bir rivayet aktarılıp bunun pek mümkün olmayacağı görüşü belirtilmiş. Devamında (s.75) Creswell (1932, c.1, s.7) ile Grabar’ın (1988, s.84) “..Mescit olarak kullanılan alanın başlangıçta Hz.Muhammed’in evinin avlusu olarak inşa

⁴³ Ayrıca: “Hicretin 256.senesinde Mekke valisi, sütunlara ip gerdirerek kadınlara ait yeri erkeklerinkinden ayırmıştı Camilerdeki bu uygulama bilahare, kadınlar mahfilinin doğmasına sebep olmuştur, Pedersen, “Mescid”, İstanbul, 8/16, 29” şeklinde açıklama yapılmış.

⁴⁴ Bu yayında TDV DİA yazım kurallarına göre Mescid-i Nebevî olarak isimlendirilen yapıya Mescidü’n-Nebî denilmiş. Birçok kaynaktaki “Kayrevan Ulu Cami” ismi kullanılsa da bu yayında “Seydi Ukbe Cami” denilmiş olması dikkat çekmektedir. Bu kelimenin yabancı kaynaklarda “Seyyid” kelimesi yerine Afrika’da yaygın telaffuz hali olan “Sidi” kelimesinin kullanıldığı da görülmektedir.

edildiği, onun vefatından sonra mescide dönüştürüldüğü..” şeklindeki (kaynak gösterilerek aktarılan) iddialarına cevap niteliğinde İslam tarihçilerinin çoğunun yapının mescit olarak yapıldığını ön plana çıkarttıklarından bahsedilmiş. Ayrıca “Yapının avlusunun oldukça büyük tutulması ve avlunun doğu cephesinin güneyinde inşa edilmiş olan odaların kible istikametinden (kuzey duvarı) uzak konumda yerleştirilmiş olması binanın daha yapılırken hem mescit hem de ev olarak planlandığı” görüşünü kabul ettiği vurgulanmış olması yazar açısından dikkatli ve olumlu bir tavır görünmektedir.

Daha sonra “Mescidin ilk yapılırken ölçülerinin 70x70 zira olduğu, hicretten 7 yıl sonra ise genişletilerek 100x100 ziraya ulaştığı” şeklindeki görüşü kabul ettiğini belirtip kible tarafına yapılan gölgelikte kaç sıra direk olduğu konusunda bir, iki ve üç sıra olduğu yönde görüşler bulunduğunu nakletmiş. Mescidin 100x 100 ziraya genişletildiğinde direklerin arasının 10’ar zira olacağını ancak (s.163, şekil 25,26’da alıntıladiği)⁴⁵ Creswell’in krokisinde (Resim 16) ⁴⁶ direklerin arasını daha yakın gösterilip direk sayısını fazla gösterildiğine dikkat çekmiş. Suffe’nin büyüklüğü konusunda ise Creswell’in burasını çok küçük bir alan olarak gösterdiğini, Akkuş’un suffe’yi kapı ile doğu duvarı arasında yerleştirdiğini (Resim 19), ancak Hamîdullah ve Ensarî’nin (şekil 28, 17’de alıntıladiği gibi) cephenin tamamını kapsayacak şekilde olduğunu yazdıkları aktarılmış. Bakara 149-150 ayeti yoluyla (kible yönü değişikliğinin pek çok kaynakta hicretten yaklaşık 18 ay sonra gerçekleştiği kabul edilirken) yazar (s.79) kible yönünün mescid kurulduktan yaklaşık 10 ay sonra değiştiğini (kaynak göstermeden) aktarmış. Devamında Peygamberin Mescidi ile ilgili olarak; Mescid’in üç kapısı⁴⁷ bulunduğu ve Hz.Ömer’in genişletmesi sırasında üç kapı daha ilave edilerek kapı sayısının 6’ya çıkarıldığı, batı duvarındaki (kuzeydekilerin) Bab-ı Atika ve Babu’r Rahme ile güneydekilerin Babu’s Selam, doğu duvarındaki eski kapı ve bunun kuzeyindekinin Bab-ü Cibril veya Babü’n Nebi, diğerinin ise Babü’n Nisa olduğu belirtilip, Babü’n Nisa’nın mescide açıldığı kısmın fiziki bir ayırıcı unsur olmaksızın, ibadetin ifası sırasında kadınlara ait kılınmış bir mekan olarak belirtildiğinin anlaşıldığı ve zaten bu mekana açılan kapıya bu ismin verilmesinin fiili planda bu alanın kadınlara mahsus olduğunu gösterdiği ve muhtemelen Emeviler döneminde fiziki olarak da belirlendiğine

⁴⁵ 25 ve 26 için “Creswell, *Early Muslim Architecture I*” şeklinde baskı yılı ve sayfa no belirtilmeyen hatalı bir kaynak gösterimi yapılmış.

⁴⁶ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. S. Tuğ, (İstanbul, 1980); Ensarî, Naci Muhammed Hasan, İmaret ve Tevsiatü’l Mescidi’n Neviyyiş-Şerifi Abre’t Tarih, (Cidde, 1996) kaynak gösterilmiş.

⁴⁷ Creswell ve diğer Avrupalı yazarların bir kısmı da ilk inşa edildiğinde Mescid’in 3 kapısı bulunduğunu görüşündedir. Bunun nedeni Kadınlar Kapısı ile Cibril Kapısı’nın aynı kapı olarak kabul edilmesidir. Ancak bazı kaynaklarda Cibril Kapısı’nın Hz.Aişe’nin hücre ve sundurmaya yakın bir yerde, Kadınlar Kapısı’nın ise mescidin kuzeydoğusuna (hazine odasının önüne) yakın gösterilmesi bu iki kapının ayrı ayrı kapılar olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir (Bk: Aykaç, 2020, 1/61, Fg.67,71 ile bu makale Resim 17 ve 21).

dikkat çekilmiş. Hz. Osman’ın (H.29-30) yaptırdığı genişletme ile mescidin boyutlarınının 160x150 ziraya ulaştığı, bu sırada mescidin duvarlarını ve gölgeliği tutan (ahşap) destekleri taş malzeme kullanarak değiştirdiği ve mescidi kireç ile beyaza boyattığı nakledilmiş.

I.Velid zamanında (s.83-84), H.90/M.710 civarı yeniden yapım işine niyet edince, durumun Bizans hükümdarına bir mektupla bildirildiği ve Bizans’tan önemli miktarda altın ve mozaik ile sayıları 80-100 arasında değişen bir grup usta ve işçi gönderildiği (İbnü’l Esir, IV, s.477, Yakut, IV, s.87, Zebidi, IV, 202-203 kaynak gösterilerek) aktarılmış.⁴⁸ Yazar, s.83, dn.58’de yaptığı aktarımların büyük kısmını J. Sauvaget’in “*La Mosquee Omeyyade de Medine*” (Paris, 1957) isimli eserinden özetleyerek aldığını belirtmiş. Sauvaget’in “Velid’in yeniden yaptığı Mescid’in boyutlarını (Bk. şekil 50 denilerek/Bu makale Resim 16) 200x280 zira olarak verdiğini, avlunun dört tarafının revaklarla çevrildiğini, revakların kuzey ve güneyde 5’er sıra, doğu tarafında 3 sıra, batı tarafında ise 4 sıradan oluştuğunu ve toplamda 7 kapı bulunduğunu, kible duvarında iki kapı mevcut olup birisinin vali için diğerinin de imam için kullanıldığını, imama ait olan kapının Muaviye’nin Medine Valisi Mervan zamanında da mevcut olduğunu, yeni camide, mihrap, sahnın belirginleşmesi ve köşelerine minare yerleştirilmesi gibi üç yenilik bulunduğunu yazdığı” nakledilmiş.

3. Mescid-i Nebevî’den Sonra Aynı veya Farklı Planda Yapılan İlk Büyük Mescitler Hakkında Beş Örnek Yardımcı Kaynakta Verilen Bilgiler

3.1. Örnek 6, *Leiden İslam Ansiklopedisi’nde İlk Büyük Mescitler Hakkında Verilen Bilgiler*

Bu yayında (c.8, s.4): 3- **Peygamber Devrindeki Diğer Mescid ve Camiler** başlığı altında; “Peygamberin Medine’deki mescidi o devirde Müslümanların yaptıkları tek mescid değil hatta an’aneyle göre ilk mescid de değil idi. Rivayete göre ilk mescid (Medine’ye 3 km mesafede) Kubâ Mescidi idi. (Wüstenfeld’e göre)” denilerek bu konuda mevcut olan bir-iki rivayet aktarılmış. Devamında “Peygamber’in hayatta olduğu dönemde samimi niyetle veya zarar verme (dirar) maksatlı bazı kişi, grup veya kabilelerin de mescid inşa ettikleri” belirtilerek bu konuda L. Caetani’nin *Kur’an, IX.106-107*’da⁴⁹ mevcut olan ayetler ve Dırar Mescidi hakkında görüşleri aktarılmış. Ardından da ayette “..temelleri ihlas ile atılan mescid..” olarak bahsedilen yapının Medine Mescidi mi, yoksa Kubâ Mescidi mi olduğu konusunda mevcut olan farklı görüşler nakledilmiş. Devamında Peygamber hayattayken

⁴⁸ Bu olayın tamamen önceden Ebrehe’nin Yemen’de inşa ettiği kilise için vaki olduğu fakat sonradan bu olaya uyarlandığını Creswell *EMA* kitabında ikna edici bir şekilde ortaya koymuş ve bir itiraz almamıştır. (Bk: K.A.C.Creswell, *EMA* (Oxford Press, 1969) Vol.I, Pt.I, pp.197-205; A.g.y. *A Short Account of ...* (Penguin Books, London, 1958), pp.44-73. (Bk. Aykaç, 2020/1, 223-227).

⁴⁹ Bu ayet Türkçe baskılarda *Tevbe/10/107-108* olarak gösterilmektedir.

Kur'an XXIV, 36 ayeti ve benzeri ayetler yoluyla Medine Mescidi'nden farklı mes-cidler bulunduğuna dikkat çekilmiş.

Devamında (s.5), “B. Peygamberden Sonra Te’sis Edilen Camiler: 1.Büyük Camiler, 2. Kabile Camileri ve Fırka Camileri”, başlıkları ile bazı anlatımlar yapıldıktan sonra, (s.8’de) “3. Eski Mabetlerin İslamlaştırılması ve Hatıra Olarak Yapılan Mescidler” başlığı altında; “Şam’da fethin ardından 10 kilise cami haline sokulmuştu. Denildiğine göre Kahire’deki camiler de daha önce birer kilise idi. Haçlı Seferlerinden sonra Filistin’de kiliseler de camiye tahvil edildi. Yalnız Ehli Kitaba ait mabetler cami haline sokulmuş değildir. İştahar’da bir Mescid-i Süleyman vardı ki bu eski bir Ateş-gede mabedi idi, duvarlarında eski halinden kalma resimlere dokunulmadan mes-cid olarak kullanılmaya devam edildiğinden bahsedilmiş. Peygamberin vefatından sonra sahabeler onun uğrayıp namaz kıldığı yerlerde namaz kılmaya, camiler yapmaya çok önem verdiler. Mekke’de peygamberin duasının kabul olduğu yere Feth mescidi yapıldı. Mekke’de peygamberin oturduğu ev, daha sonra Ali’nin kar-deşi Ukayl’e kaldı. Daha sonra Muaviye burayı satın alıp mescid haline getirdi. (*Chronicken der St. Mekka*, nşr. Wğstenfeld, I, 423; II, 438, 440). Bu durum daha sonra iyice yayıldı ve örn. Hz. Hatice, Aişe, Ömer, Ebubekir Ali vb. gibi büyük Müslüman-ların evleri vs. de onların isimleri verilerek mescide çevrildi. Mina’da Mescid-i Hayf’da bir taşın üzerinde peygamberin başının izi görünür ki buraya Müslüman-larda başlarını koyarlar. Çok geçmeden başka camiler de mukaddes kitaplar ile Müslümanlık tarihine mal edildi. Kudüs’te eski mabedin bulunduğu yerde Omar tarafından yaptırılan ve yukarıda bahsi geçen caminin Kur’an XVII, 1’de zikredilen ve dolayısıyla Peygamberin gece seyahati (İsra) ve Miraç ile münasebeti görülen el-Mescid el-Aksa olduğu söylenilmektedir. Rivayete göre bu münasebetle kaya, Peygamberi selamlamıştır. Bir oyuğu kapayan bir taşın üzerindeki izler de Pey-gamberin veya İdris’in ayak izleri telakki edilmektedir. (G. Le Starng, *Palestine*, s.136, al-Batanuni, *Rihla*, s.165 vd). İlk devrelerde Kudüs’teki Haram bölgesine, daha sonraları bazan o bölgeye, bazan da güney kısmındaki binaya el-Mescid el-Aksa denilmekte idi (BGAV, 100; Sauvaire, *Histoire de Jerusalem et d’Hibron*, s.95, 121). Daha sonra bazı camilere birçok kutsallıklar atfedildi, örn. Kûfe Camii’nde yalnız İbrahim değil peygambere vasi gösterilen 1000 evliya ibadet etmiş idi. Bu camide İbrahim, Nuh ve İdris adlarına bölümler vardı. Birçok cami sahabelerin hatırasına bağlanmıştı” şeklinde açıklama ve efsaneler aktarılmış.

3.2. Örnek 7, A Short Account of Early Muslim Architecture (1958, İngilizce) Kita-bında İlk Büyük Mescitler Hakkında Verilen Bilgiler

Creswell, ana EMA (1969) kitabında “Primitive Islam” birinci başlığı altında yaklaşık 40 sayfada (s.1-41)ele aldığı İlk Mescitler konusunu bu kısa kitabında (s.7’de) “Kiliselerin Camiye Tahvili” başlığı altında (8-10 küsür sayfada) ele almış. Bu vesile ile 634 yılında ilk olarak Hama şehrinin fethi ile gündeme giren ilk büyük

mescitler konusunu fethedilen yeni şehirlerde Arapların [Müslümanların] ‘Kaniyat’ul Uzma dedikleri büyük kiliselerin camiye dönüştürülmesi konusuna vurgu yapıp Suriye’nin Hama ve Halep şehirlerinde camiye çevrilen yapılardan bahsedip kible konusundan dolayı bazı kilise yapılarında kapı girişi ve pencerelerinin kapatılma veya yeni kapı açılma gibi değişikliklere uğratıldıklarına dikkat çekmiş.

“*Fars ve Irak’da Durum*” başlığı altında da Mukaddesî yoluyla “İstahar (Persepolis) bölgesinde içinde çift taraflı öküz başlı süslemelere sahip yuvarlak sütunlar bulunan bir Ateşgede mabedinin Cuma mescidine çevrildiğini” belirtip s.8’de Figür 1 olarak bu başlığın temsili bir çizimini vermiş. Devamında Kazvin şehrinde de 710 yılında Haccac’ın oğlu Muhammed’in yaptırdığı mescidin (eskiden onun yerinde yine öküz başlı süslemeleri olan bir Apadana bulunması ihtimaline bağlayarak) Öküz Camii olarak bilindiğini nakletmiş. Ardından s.8-9’da “Irak’da durumun biraz farklı olduğunu çünkü bu coğrafyada Arapların ilk defa kendi mescitlerini inşa ettiklerinden bahsedip, Belazuri yoluyla 635 yılında Basra mescidinin inşa edildiğini, 638’de ise Kufe mescidinin Medine’deki Mescid-i Nebevi planında geçici garnizon mescitleri olarak derme çatma ahşap malzemelerle inşa edildiklerini, daha sonra buralardaki mescitler yeniden ve daha sağlam olarak inşa edilirken civardaki kalıntılardan sütun vb malzemelerin getirilerek kullanıldığını” söylemiş. Kufe’de mescidin kible tarafında bir de Beytü’l Mâl denilen hazine binaları yapıldığını aktarmış.

Devamında “*Kudüs’deki İlk Cami*” başlığı altında (s.10), “Belazuri ve Taberi gibi erken devir Müslüman yazarlardan hiçbirisi Ömer devrinde 637’de Kudüs’ün fethi akabinde buraya bir cami yapıldığından bahsetmez. Bunu Hıristiyan tarihçi Theophanes, Nebluslu Elias ve Suriyeli Mikael’in detaylı bir şekilde yazdıklarından öğreniyoruz. Ayrıca bu bilgiyi Hacı olmak için 670 yılında Kudüs’e gelmiş olan Arculf’un notlarında da görüyoruz” deyip Alculf’un bu konudaki yazısını “Tobblers’s Edisyonu” isimli kaynağa refere etmiş ancak s.323-324 de verdiği kısa kaynakçada bu yayını göstermemiş. Josephus’un kitabında “Beytü’l Makdis alanının güney ucundaki Roman Stoa yapısının içinin bazilika planındaki gibi üç nefli olup, kenar neflerin- 9 m (30 ft) genişliğinde ve -14m (50 ft) yüksekliğe, orta nefin ise kenardakilerin yarısı genişliğe sahip olup, aydınlık maksadıyla onlardan iki misli daha yüksek şekilde yapılmış olduğunu, mekanda boydan boya dört sıralı olarak toplam 162 Korinter başlıklı sütunun güney taraflarının dış duvara bitişik olup, kuzey taraflarının ise avlunun façadesi konumunda bulunduğunu yazdığını” aktarmış. Daha sonra yine Josephus yoluyla Hz.Ömer’in Kudüs de bulunduğu sırada nerelerde ibadet ettiği konusuyla ilgili çeşitli rivayetleri ve bunlarla ilgili farklı nakilleri aktarmış. Ardından “Kral Herod’un Stoa yapısının MS.70 yılında Titus tarafından yıkılmış olan kalıntılarında düzenlenerek oluşturulan bu camiye ilk

Mescid-i Aksa denilebilir”⁵⁰ diyerek bu konudaki görüşünü ortaya koymuş. Creswell bu kısa özet kitapta fazla detaya girmemiş ancak ana EMA 1969/79 baskısı, v.I, pt.I, p.129-134 ile s.373-376’da bu yapının “639’dan 705 yılına kadar Hz. Ömer mescidi olarak bilindiğini, 705-715 arasında ise Velid b. Abdülmelik’in (oldukça yıpranmış olan bu uzun ve dar planlı) yapıyı tamamen yıktırıp yerine bazilika planlı mescidi inşa ettirdiğini ve bundan sonra bu yeni yapının Mescid-i Aksa olarak bilindiğini” aktarmıştır.

“Mısır’ın İlk Camisi” başlığı altında “640-41 yılında Mısır’ın fethinin ardından Amr’ın Fustat’ta bir cami yaptırdığını, Makrızî’de yazılı olan Ebu Said Sulaf el Himyeri isimli (Amr’ın Cuma namazı kıldırıldığında orada olan) bir görgü şahidinin anlatımı yoluyla aktarıp, caminin ebatlarının 50 x 30 zira (~30m x 17m) civarı olduğunu, bu camide de 20 yıl önce Medine’de [Hz.]Muhammed’in evi yapılırken olduğu gibi, yine hurma ağaçlarının sütun olarak kullanıldığını” belirtip caminin diğer özelliklerinden bahseden anlatımlar yaparak konuyu sonlandırmış. Devamında “Maksure’nin Ortaya Çıkışı” başlığı ile (s.13)) İbn’i Haldun’dan Muaviye b. Süfyan’ın güvenlik sebebiyle ilk maksure yaptırdığı görüşünü aktarıp daha çok da kendi görüşlerini⁵¹ ortaya koymuş ve “Kufe Ulu Camii’nin 670 Yılında Yeniden İnşası” başlığı ile Ziyad b.Ebihi’nin ilk Kufe mescidini yıkıp yerine taş malzeme kullanarak daha sağlam bir bina inşa ettirdiği konusu, “yapının kible tarafında beş sahn, diğer taraflarda ikişer sahn bulunduğu, tavanının çok yüksek olup sütunlarının da tavana kadar olduğu, çatısının bir apadana veya Fars krallarının sütunlu salonlarını andırdığı” türden mimari özellikleri, Taberi ve İbn Jübeyr gibi kaynaklar yoluyla detaylıca aktarmış.

“Amr camiinin 673 yılında genişletilmesi ve Minarenin ortaya çıkışı” başlığı altında ise; kuruluşundan 32 yıl sonra insanların şikayetlerinin artmasının ardından Halife Muaviye’nin Vali Mesleme’ye camiye genişletmesi için emir verdiği (el-Kindi yoluyla), “Muaviye’nin Mesleme’ye camiye bir de Savami (Minare) yapmasını emrettiği (Makrızî yoluyla), bu minarenin İslam’da görülen ilk minare olduğu,

⁵⁰ Creswell, Hz. Ömer Mescidi’ni Velid’in 705-715 arasında yenibaştan yaptırdığını tarihi ve mimari deliller göstererek açıklamış. Ayrıca bu yapının 3 ana farklı plan üzere kalarak 1034 yılına kadar toplamda 4-5 defa yeniden yapım veya büyük tamirat geçirdiğine de dikkat çekmiştir. Bu sebeple 3 farklı ana plan görüşünden hareketle Velid’in inşa ettirdiği kibleye paralel üç sahn ve bir transeptli yapıya “Birinci Mescid -i Aksa”, bu yapının 754 depreminde büyük hasar görmesinin ardından Abbasi halifesi Cafer el-Mansur’ın 758 civarı 15 sahnlı olarak inşa ettirdiği haline “ikinci Mescid-i Aksa”, 1034 civarı Fatımi halifesi ez-Zahir’in 15’den 7 sahna düşürerek inşa ettirdiği (ve günümüze kadar gelmiş olan) yapıya da “Üçüncü Mescid-i Aksa” denilmesi gerektiğini farklı düşünen diğer Avrupalı araştırmacılarla karşı savunmuştur. Bk: K.A.C.Creswell, *Early Muslim Architecture*, (Oxford Press, 1969) Vol.I, Pt.I, pp.29-33 & Vol. Pt.II, pp.373-379; A.g.y. *A Short Account of Early Muslim Architecture*, (Penguin Books, London, 1958), pp.204-213; (Bk. Aykaç, 2020, c.1, s.107-134).

⁵¹ Creswell’in bu konudaki iddiaları kendi tahmini görüşlerine dayanmaktadır. Bu konuda Aykaç 2020, c.2, s.610-613 arasında Creswell’in iddialarına cevaplar verilmiştir.

ayrıca minarenin Şam merkezinde Müslümanların fetihden itibaren avlusunu kullandıkları Temenos yapısının dört köşesinde mevcut olan kare şekilli kulelerden geldiği” yönde uzun anlatımlar yapılarak konu sonlandırılmış.

3.3. Örnek 8, *Cahiliyeden Emevilerin Sonuna Haremeyn (2003) Kitabında İlk Büyük Mescitler Hakkında Verilen Bilgiler*

Bu kaynağın konusu sadece Kâbe ve Mescid-i Nebevî olması hasebiyle muhtevasında ilk büyük mescitlerle hakkında bilgi bulunmamaktadır.

3.4. Örnek 9, *Sanatta İslâm İslâmında Sanat (1999) İlk Büyük Mescitler Hakkında Verilen Bilgiler*

Bu yayında bu konuyla ilgili bazı kısmî bilgiler s.184, “2. Dört Halife Devrinde (632-661) İslam Mimarisi” başlığı altında anlatılan konular arasında verilmiş. Konunun başlangıcında “Hz. Peygamber’in vefatından sonra İslam dininin Arap yarımadasının dışına, Mısır, Suriye, Filistin’de Roma ve Bizans, İran ve Irak’ta ise Sasanilerle karşılaştıkları hem zaman darlığı hem de iç çekişme sebebiyle Dört Halife devrinde Müslümanların yeni fethettikleri şehirlerde mabet yapma fırsatı bulamadıkları anlaşılmaktadır. Zaten bu yeni fethedilen yerlerdeki mabetler, bazı ufak tefek değişikliklerle kolayca cami haline getirilebiliyordu. Şam, Hama, Humus’ta durum böyleydi. Müslümanlar Hıristiyanlarla anlaşarak şehirdeki birkaç kiliseden birisini, ya da bir kilisenin bir bölümünü⁵² namaz için kullanıyor (s.185), diğer bölümde ise Hıristiyanlar ibadet ediyordu. Fakat yeni kurulan şehirlerde yeni cami yapmak gerekiyordu. Ordugâh durumundaki bu şehirlerde Müslümanlar kendi mabetlerini kendileri yapıyorlardı. Bunların başlıcaları Irak’ta Basra ve Kûfe ile Mısır’da Fustat’tır (Kahire)” şeklinde fethedilen veya yeni kurulan şehirlerde

⁵² Şimdiye kadar (artık bir efsane haline dönüşmüş olan) bu rivayeti nakleden hiçbir yayında “Müslümanların fethettikleri bir şehirde bir kilisenin bir kısmını Hıristiyanlarla tam olarak nasıl paylaşarak kullandıkları” konusunda yaşanmış tecrübeye dayalı hiçbir bilgi veya detayın nakledildiği bilinmemektedir. Bu kaynakta da bu olayın detayı hakkında bir açıklama yapılmamıştır. Bu rivayet aslında “...Rivayete göre Dimaşk hicretin 14. yılında kısmen barış yoluyla fethedilmiş, iki taraftan şehre giren ordu tam ortada İohannes (Yuhannâ) Kilisesi’nin bulunduğu yerde bulunduğu için mabedin yarısı Hıristiyanlara bırakılmış, diğer yarısı camiye tahvil edilmiştir Bk. A. Önal-N. Bozkurt, ‘Cami’, 7/48 ve Eyice, ‘Mesjid’, 11/299’de yazılı olan “...Dimaşk’ın fethinin ardından (635) Romalıların baş tanrısı Jupiter’in adını taşıyan mabedin çevresi sütunlu, yüksek duvarlı büyük salonu Ebu Ubeyde b. Cerrah gözetiminde camiye çevrilmiş...” T. Yazıcı, “Emeviyye Camii”, 11/108 ile “...Nitekim Dimaşk şehrinin ortasında bulunan Yuhanna Kilisesi’nin yarısı Hıristiyanlara bırakılmış, yarısı camiye dönüştürülmüştür...” M. Fayda, “Ömer”, 34/49 şeklinde ana kaynaklarda nakledilen bütün anlatımlar “Şam’ın merkezindeki Yuhanna Kilisesi’nin (Şam Emeviyye Camii’nin inşası için yıkıldığı 705 yılına kadar, yaklaşık 67 yıl Hıristiyanlarla ortaklaşa kullanıldığı” yönde bir fiziki paylaşımı ima etmektedir. Bu konunun nasıl olduğunu araştıran Creswell, Müslümanların Temenos’un avlusundaki Yuhanna Kilise’sini değil, Temenos’un avlusunu paylaştıklarını EMA kitabının 1932 ve 1969 baskılarında ortaya koymuştur (Bk: K.A.C.Creswell, EMA (Oxford Press, 1969) Vol.I, Pt.1/197-205; A.g.y. “A Short Account of...” (Penguin Books, London, 1958), 44-73; Aykaç-Doğanay, “Oryantalistlerin Şam Emeviyye Camii...” s.13-36; Aykaç, 2020, 1/256-259).

Müslümanların kendilerine nasıl mabet inşa ettikleriyle ilgili diğer kaynaklarda yazılı olan bilgiler aktarılmış. Ardından da Basra Camisi H.14 (635/6), Kûfe 638 ve Fustat Amr (641) mescitlerinin ilk kuruluşları, ölçüleri ve özellikleri hakkında çok kısa bazı bilgiler verilerek konu sona erdirilmiş.

3.5. Örnek 10, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi (2008) Kitabında İlk Büyük Mescitler Hakkında Verilen Bilgiler*

Bu kaynakta ele alınan konular sadece Kâbe, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksa olduğu için muhtevasında İslâm'ın erken döneminde inşa edilen ilk büyük mescitlerle ilgili bilgiler bulunmamaktadır.

Sonuç

Türkiye'de “Erken İslam Mimarisi Eğitimindeki Kaynak Yetersizliği Sorunu, Örnek 6-10” isimli araştırma serisinin ikincisi olan bu makalede, erken İslâm mimarisinin *Kâbe*, *Mescid-i Nebevî* ve fethedilen şehirlerde Mescid-i Nebevî planında inşa veya düzenleme yoluyla sıfırdan kurulan *İlk Büyük Mescitler* konusuyla ilgili ele aldığımız ikinci beş kaynak, muhtevalarında konularla ilgili sundukları bilgiler ile görsellerin yeterlilikleri ve yer verdikleri oryantalist araştırmacıların görüşleri açısından incelenmiştir.

Bu çerçevede **6 no'lu örnek kaynak** olarak incelenen [Leiden] *İslâm Ansiklopedisi*'nde *Kâbe* ile ilgili olarak ana metin içinde “Tarih” başlığı bulunmasına rağmen “Kâbe hakkında kayıtların Peygamberle [610 yılında] başladığı, İslâm kaynaklarında Kâbe'nin ilk yapılışı ve daha sonraki yeniden inşaları hakkında nakledilenlerin hemen hepsinin menkıbelerle karıştırılmış olduğu” belirtilerek Kâbe'nin İslam öncesi yeni halinin tarihi, ölçüleri ve inşası hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir. Bu durum bir ansiklopedi için büyük bir eksiklik olarak görülebilir. Yine bu yayında *Mescid-i Nebevi* hakkında verilen bilgiler olarak; inşaatın 7 ay civarı sürmesi, mescidin çok işleve sahip olması vb. konulardan bahsedilmiş olması açısından yeterli olmakla birlikte, “Peygamberin vefatından sonra mescidin peygamberin evinin avlusu olmaktan başka bir mahiyet kazandığı” şeklindeki ifadeler, tamamen (İslamiyet ve Hz.Muhammed hakkında birçok olumsuz yayınları bulunan) oryantalist Leone Caetany ve H. Lammens gibi araştırmacıların görüşlerini yansıtan ifadeler olması açısından olumsuz bir durum olarak kabul edilebilir. *İlk Büyük Mescitler* konusunda ise, (c.8, s.8) “3. *Eski Mabetlerin İslamlaştırılması ve Hatıra Olarak Yapılan Mescidler*” Kufe, Basra, Fustat, Şam ve Kudüs gibi yeni kurulan veya fethedilen şehirlerden bahsedilse de Şam Cuma Mescidi ile Kudüs Hz. Ömer Mescidi hakkında hiçbir bilgi verilmemiş olması yine ciddi bir eksiklik sayılabilir.

7 no'lu örnek yayın olarak incelenen K.A.C. Creswell'in *A Short Account of Early Muslim Architecture*, 1958 isimli özet kitabında Kâbe ve Mescid-i Nebevî yapılarıyla ilgili konuların (Creswell'in ana EMA kitaplarında yaptığı çok uzun ve detaylı anlatımlarla karşılaştığımızda) gerçekten çok kısa şekilde verilmiş olması ciddi

bir eksiklik olarak kabul edilebilir. Ayrıca Erken devir mescit yapıları da aynı şekilde ana EMA kitaplarında detaylı bilgi ve plan çizimleri eşliğinde verilirken bu özet yayında hiçbir görsel yer verilmemiş olması da yine okuyucular için önemli bir kayıp olmuştur. Bu sebeple olsa gerek ki *A Short Account of EMA* kitabı Türkçe yayınların kaynakçalarında gösterilirken yine Creswell’in ana EMA kitapları yoluyla kullanılan görseller için cilt no, figür no, sayfa no gibi bilgilerin verilmemiş olması bu makaleler serisi yoluyla araştırmacıların ve akademik dünyanın dikkatlerini çekmeye çalıştığımız “Creswell’in kitaplarının Türkiye’de yakından tanınmadığı” şeklindeki iddiamızı teyit eden belgeler olarak ortaya konulmuştur.⁵³

8 no’lu örnek yayın olarak incelenen *Cahiliyeden Emevilerin Sonuna Kadar HARAMEYN* kitabında *Kâbe* hakkında; “605 inşasında işin (Mekkeli olmayan) Bakum’a yaptırıldığı”, Creswell yoluyla aktarılmış. İlk Ölçülerinin de Ezraki ve Mes’udî gibi Creswell’in de referans gösterdiği Müslüman tarihçiler yoluyla nakledilmiş olması daha öncesinde üç defa yıkılıp yeniden yapıldığı şeklindeki rivayetlerin nakledilmesi başka yayınlarda seyrek rastlanan olumlu bir tavır olarak görülebilir. Ancak bazı nakillere referans olarak gösterdiği K.A.C. Creswell’in meşhur ana (*Early Muslim Architecture*) kitabının künye bilgilerinin (hem metin içinde dipnot olarak hem de “Bibliyografya” kısmında) hatalı olarak gösterilmesi (Bk, bu makale dn.12) Creswell’in bu kitabının Türkiye’de akademisyenlerce yeterince tanınmadığının, hatta kitabın bizzat görülmeden kaynak gösterildiğinin bir diğer belgesini oluşturmaktadır. Diğer kaynakların detaylarına pek girmediği Kâbe’nin, 693 yılında Haccac tarafından 605 planına geri dönüştürülmesi olayının detaylıca anlatılması da yazar açısından olumlu bir tavır olarak kabul edilebilir.

Mescid-i Nebevî hakkında; Yazarın “Semhudî yoluyla gelen” mescid’in ilk yapıldığında 60x70 zira ölçülerinde olduğu” haberinin bu konudaki en yaygın görüş olarak kabul ettiğini, ancak Semhudî’nin “627-28 genişletmesinde ölçülerinin 200x200 ziraya ulaştığı” şeklinde aktardıklarının yaygın kabul edilmiş bir görüş olmadığını” belirtmesi ise kendisinin de bu görüşe katılmadığını göstermektedir. *Mescid-i Nebevî*’nin ilk inşasından önceki ve sonraki durumu hakkında da oldukça detaylı bilgilerin kaynaklarıyla birlikte aktarılmış olması yazar açısından olumlu bir yaklaşım olarak görülebilir.

Kitabın tamamı sadece Kâbe ve *Mescid-i Nebevî* konusuna hasredildiği için *İlk Büyük Mescitler* bu konusuna hiç değinilmemiş olması da normal kabul edilebilir. İlave olarak yazarın “Velid mescidi genişletmeye karar verdiğinde Bizans impara-

⁵³ Bütün bu hatalı gösterimlerin detayları için K.A.C. Creswell’in ana *Early Muslim Architecture* kitaplarının Türkiye’de araştırmacı ve akademisyenlerce yeterince yakından tanınmadığı konusuna ilgili yayınlanan Aykaç, Fettah. *Importance of K. A. C. Creswell’s Books in Regards to Early Muslim Architecture Education And Researches in Türkiye, Diyanet İlmî Dergi*, Yıl 2023, Cilt: 59 Sayı: 4, 1397 – 1430 isimli makaleye bakılabilir. Makalede ayrıca Creswell’in bahismevzu kitaplarının muhtevaları da detaylı bir şekilde tanıtılmıştır.

toruna bir mektup yazarak Haremeyn şehirlerinde yapacağı faaliyetleri haber vererek yardımını istemiş, o da 100.000 miskal ağırlığında altın ve 100 usta ve 40 yük mozaik göndermişti” şeklindeki rivayeti hiç sorgulamadan aktarması, bu rivayetin asılsız olduğunu çok defa referans gösterdiği Creswell’in EMA kitabından tetkik etmediğine işaret etmektedir ki durumda yine Creswell’in ana EMA kitaplarının yeterince bilinmediğine ilave bir örnek teşkil etmektedir.

9 no’lu örnek yayın olarak incelenen *Sanatta İslâm İslâmında Sanat* kitabında Kâbe hakkında; Erken İslâm döneminde Hz. Ömer ve Hz. Osman tarafından Kâbe’nin avlusunun genişletilmiş olması ve 684 ve 693-93 yıllarında iki defa yeniden yapılmış olması hakkında hiçbir bilgi bulunmaması, kitap açısından önemli bir eksiklik olarak kabul edilebilir. Yazar Mescid-i Nebevî ‘nin ölçüleri hakkında; “*tarihi kaynaklarda kabul edilen en yaygın görüşe göre*” diyerek hiç kaynak göstermeden mescidin ilk yapılırken 100x100 zira olarak inşa edildiğini aktarmıştır. “623 yılında 60x70 zira ölçülerde yapılp 627-28’de vuku bulan Hayber kuşatması akabinde 100x100 zira ölçülerinde genişletildiğinden bahseden” Müsned (I, 70), Tirmizî (Menâkıb 19), Taberânî (I, 196) ve Semhûdî yoluyla gelen diğer yaygın görüşten ise hiç bahsetmemiştir. Bu durum yazarın kitabında çoğu yerde kaynak gösterdiği Creswell ile (Grabar ve Sauvaget dahil) diğer çoğunluk Avrupalı araştırmacıların görüşlerini kabul ettiğine işaret edebilir.

İlk Büyük Mescitler hakkında; Kitapta sadece Basra, Kûfe, Fustat mescitlerinden isim olarak bahsedilip, Şam Mescid-i Cuma’sı ile Kudüs Hz. Ömer Mescidi’nden hiç bahsedilmemesi ve “*Şam, Hama, Humus’ta durum böyleydi. Müslümanlar Hıristiyanlarla anlaşarak şehirdeki birkaç kiliseden birisini, ya da bir kilisenin bir bölümünü namaz için kullanıyor* (s.185) şeklinde aktardığı rivayetin doğru olmadığının çoğu kez referans gösterdiği Creswell’in EMA kitabında tarihi belgelerle ispatlandığının atlanmış olması önemli bir eksiklik olarak kabul edilebilir. Ayrıca yazarın Creswell’in görüşlerinden birkaç yerde bahsetmesine (ve Bibliyografya listesinde Creswell’in *A Short Account of Early Muslim Architecture*, 1958 isimli küçük kitabını da kaynak göstermiş olmasına rağmen) bu görüşlerin Creswell’in hangi yayınında yer aldığının kaynağını göstermemiş olması bu makalede de ileri sürdüğümüz “Türkiye’de Creswell’in yayınlarının yakından tanınmadığı” şeklindeki iddiamızın ayrı bir belgesi durumundadır. Bu durum 20’den fazla baskı yapmış olan bu yayın için önemli bir eksiklik olmuştur.

10 no’lu örnek yayın olarak incelenen *İslâm’ın Üç Kutsal Mabedi* kitabında Kâbe konusunda Mekke’nin fethi akabinde Kâbe’nin içindeki putlar ve iç duvarlarındaki resimlerin temizlenmesi konusunda diğer yayınlarda az rastlanan bilgiler olarak “Kâbe’nin iç sütun ve duvarlarında (Dn. 52’de) 60 civarı resim bulunduğu belirtilip önceki peygamberlerin resimlerinin yanı sıra Hz. Meryem ve çocuk İsa’nın resimlerinin de bulunduğu, Hz. Peygamber’in diğer tüm resimleri sildirdiği ancak Hz.

Meryem ve çocuk İsa’nın resimlerini sildirmediği” konusunun nakledilmiş olması olumlu bir yaklaşım iken, bu konuda hiçbir kaynak gösterilmemiş olması yayın adına bir eksiklik olarak görülebilir. Kâbe’nin 608’de müşrikler tarafından yeniden yapılmadan önceki üzeri açık halinin bir krokisi (s.140, Resim 2) verilmesi önemli bir katkı olarak görülebilir. Ancak yazarın Mescid-i Nebevî hakkındaki bazı farklı görüşlerin nedenini yazarın kitabında yaptığı aktarımların büyük kısmını “J. Sauvaget’in *La Mosquee Omeyyade de Medine* (Paris, 1957) isimli eserinden özetleyerek aldığını” belirten (s.83, dn.58) açıklaması ile izah etmek mümkün olabilir. Bununla birlikte kitapta Sauvaget’den naklettiği bilgilerin diğer kaynaklarla karşılaştırmalarının yapılmamış olması önemli bir eksiklik olarak da kabul edilebilir.

Ayrıca s.141, şekil no 4’de (Creswell, c.1 yoluyla “608 yılında Kâbe’nin yeniden yapılmış hali olduğu” belirtilerek) verilen çizimde dışarda bırakılmış olan Hicr sebebiyle yapıda oluşan küçülmenin gösterilmediğine dikkat çekilmiş olması da yazar açısından oldukça önemli ve olumlu bir davranış olmuştur. *İlk Büyük Mescitler* hakkında, kitabın ana konusunun sadece Kâbe, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksa olması hasebiyle bilgi verilmediği anlaşılmaktadır.

Kaynakça | References

- Bulut, Yüce. *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul: 2004.
- Can, Yılmaz. *İslam’ın Üç Kutsal Mabedi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.
- Creswell, K.A.C. *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Middlessex, UK, 1958.
- Creswell, K.A.C. *Early Muslim Architecture, Umayyads, Early Abbâsids & Tulunids, Second Edition, Volume I, Part I*, Hacker Art Books, New York: 1969/1979.
- Çam, Nusret, *İslâm’da Sanat Sanatta İslâm*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- Encyclopedia of Islam (1908-1938)*, Prepared by A Number of Orientalists, Edited by an Editorial Committee consisting of H.A.R. Gibb, J. H. Kramers, E. Levi Provençal, J. Schacht, B.Lewis, Ch. Pellat and Leiden, under the Patronage of The Union of Academics, E. J. Brill, Netherland 1979-2002 (also, 1938, 1960, 1967).
- Eyice, Semavi. “Cami”, 7/46-92, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Eyice, Semavi. “Mescid”, 8/1-118, *İslam Ansiklopedisi [Leiden]*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, Devlet Kitapları, 3.Basım, 1979.
- Grabar, Oleg, *İslâm Sanatının Oluşumu*, (Çev. Nuran Yavuz), Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul: 5.Baskı, 1988, Kalan Yay., 2010.
- Hillenbrand, Robert. *İslâm Sanatı ve Mimarlığı*, İstanbul: 2005.
- Hoag, John D. *Islamic Architecture*, New York: 1997.
- İslam Ansiklopedisi [Leiden]*, İstanbul (1940-1987), Milli Eğitim Basımevi, C.1, 5, 6, 8 (2.baskı 1978-1987). [*İslâm Ansiklopedisi (1940-1987)*, İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Bibliyografya Lugatı İslâm Ansiklopedisi, Kültür ve Tu-

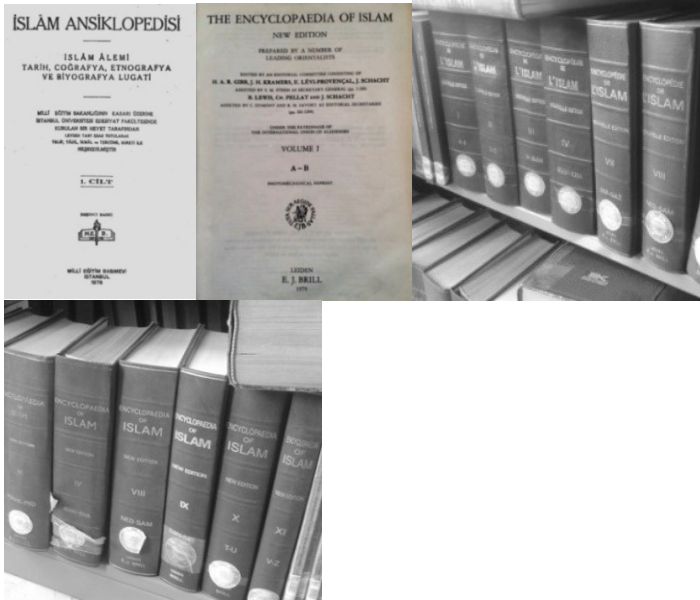
rizm Bakanlığı, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul [I-XII, Beşinci Baskı, 1978-1987].

Küçükaşçı, Mustafa S. *Cahiliyeden Emevîlerin Sonuna Kadar Haremeyn İstanbul: İsar Yayınları* 2003.

Kızıl, Fatma. *Oryantalist Paradigmaya Taraf Olmak*, (Yayın Tarihi: 27.09.2011), <http://sonpeygamber.info/oryantalist-paradigmaya-taraf-olmak>

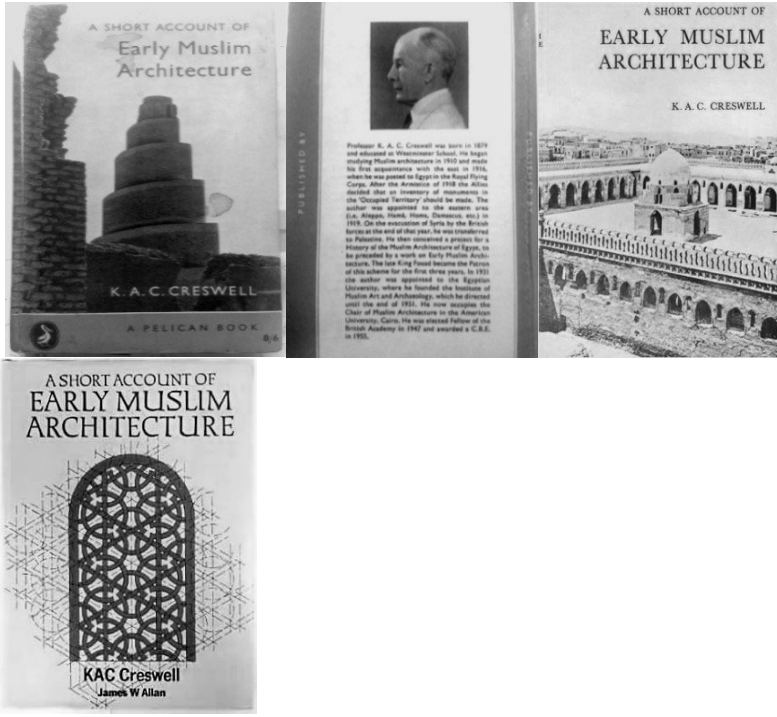
Şevket, Yıldız. *Oryantalizm ve İslâm Tarihine Oryantalist Yaklaşımlar*, Bursa: Uludağ Üniv. İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Resimler

Resim 1-2- [Leiden] *İslâm Ansiklopedisi*'nin Türkçe (MEB) ve İngilizce (E.J. BRILL) baskılarının iç kapak görüntüleri.

Resim 3-4 Büyük kütüphanelerde mevcut olan [Leiden] *İslâm Ansiklopedisi*'nin İngilizce, Fransızca ve Türkçe ciltlerini ihtiva eden takımlarının genel görüntüleri.

Resim 5-6- Creswell’in 1958 de yayınladığı *A Short Account of EMA* kitabının ön ve arka kapaklarının görünüşü

Resim 7- Creswell’in 1969’da yayınlanan *A Short Account of EMA* kitabının Kahire baskısının ön kapağının görünüşü.

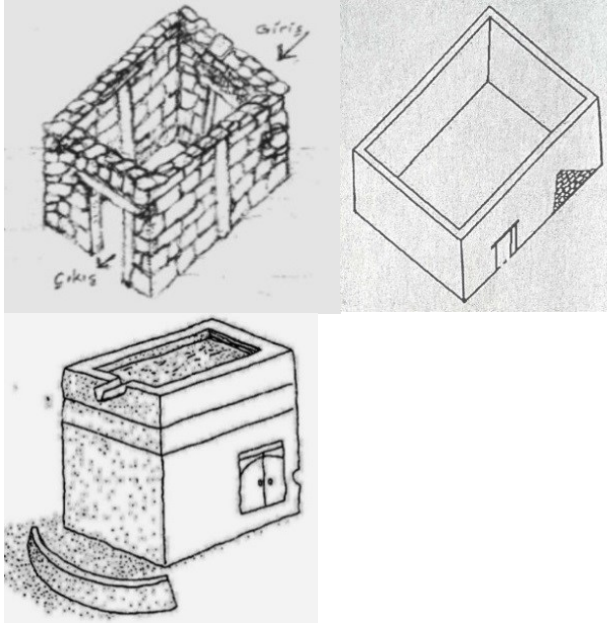
Resim 8- Creswell’in 1974’de vefatının ardından yardımcı J.W. Allan’ın genişleterek 1989’da yayınladığı *A Short Account of Early Muslim Architecture* kitabının ön kapağının görünüşü.

Resim 9- Haremeyn kitabının dış kapağı.

Resim 10-11 İslâm'da Sanat Sanatta İslâm kitabının değişik baskılarından 2 farklı kapak görünüşü

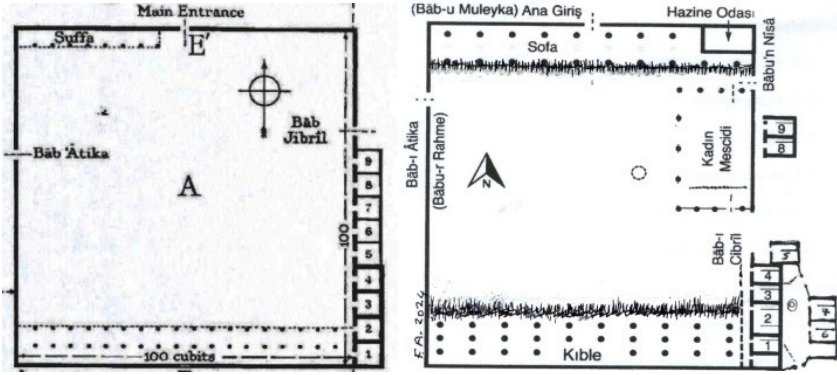
Resim 12- İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi kitabının dış kapak görünüşü. (Fotoğraflar; F.Aykaç arşivi).

Resim 13- Hz. İbrahim inşa ettiği üzeri açık ve iki kapılı ilk Kâbe yapısının (tahmini) görünüşü (FA)

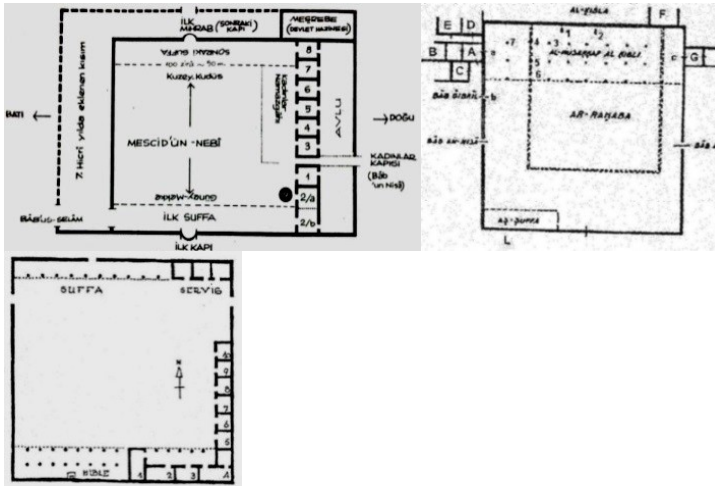
Resim 14- Yılmaz Can'ın *İslamın Üç Kutsal Mabedi* (2007) kitabı, s.140, çizim 2'de tek kapılı olarak gösterdiği Hz İbrahim'in üzeri açık planda inşa ettiği ilk Kâbe'nin tahmini görünüşü.

Resim 15- Emevi valisi Haccac’ın 692 Mekke kuşatmasında Halife Abdullah b. Zübeyr’i katlettikten sonra (Hicr’i dışarda bırakan) 608 planı üzere yeniden yaptırdığı Kâbe’nin tahmini görünüşü (Küçükaşçı, *Haremeyn* s.329)⁵⁴

Resim 16- Mescid-i Nebevî’nin Hz.Peygamberin hanımlarının yaşadığı 9 odanın doğu duvarına yan yana dizili konumlarını gösteren (Çam, 1999’da Sauvaget’e ait, diğer kaynaklarda Creswell’e ait olarak verilen) çizimi.

Resim 17- Creswell ve Sauvaget’in iddialarına alternatif olarak hazırlanan Mescid-i Nebevî’nin 632’deki 100x100 zirâ ölçülere ve farklı konumlarda olan toplam 9 odaya sahip krokisi (Bk, Aykaç, 2020, 1/65).

Resim 18- M. Hamidullah’ın çizirdiği Doğu duvarında tek Babü’n-Nisa kapılı Mescid-i Nebevî Planı ve dışardan görünüşü^{55*}. Ayrıca Burada (ve Resim 16 ile 19’da) hücelere ait özel bir avlunun gösterilmesi dikkat çekmektedir (M. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2003, II/1056-1057 yoluyla)⁵⁶.

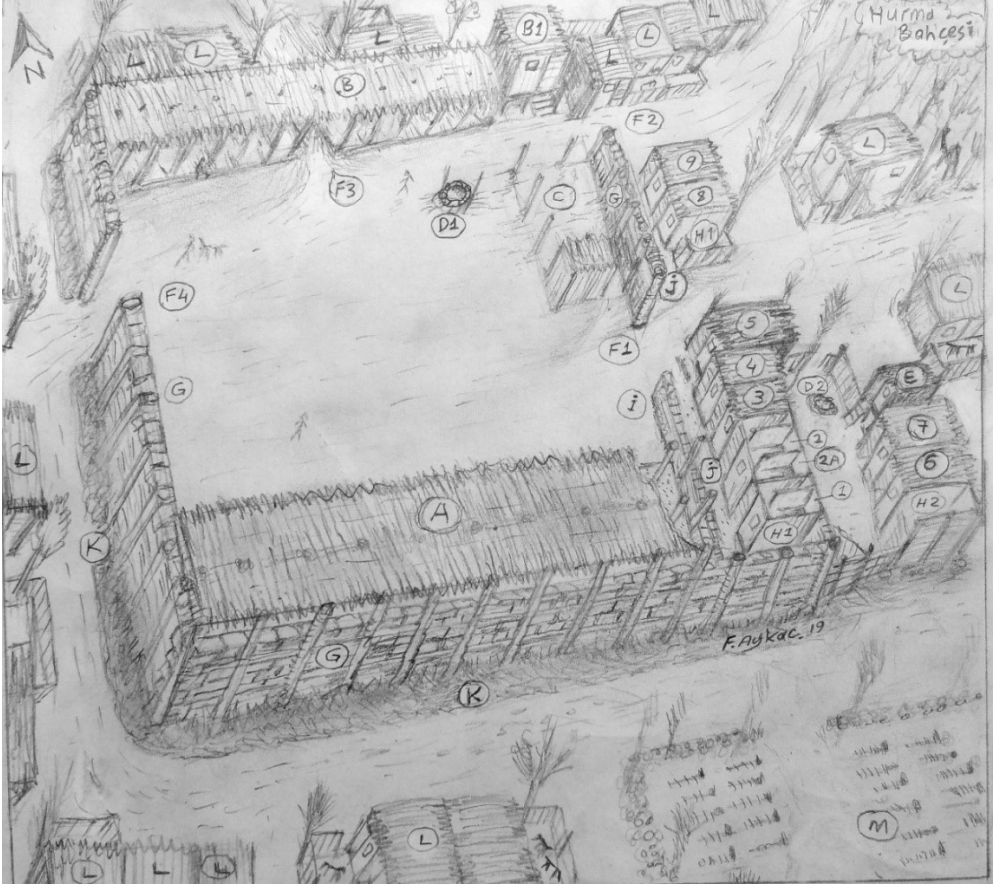
⁵⁴ Küçükaşçı, *Haremeyn* s.329’da (kaynak göstermeden) ilk Hz.İbrahim planı olarak verdiği Kâbe çizimi (kroki 1) ile, Abdullah b. Zübeyr’in 684’de Hz.İbrahim planında yaptığı Kâbe çiziminde (kroki 3) yapının tek kapılı gösterilmiş olması hatalıdır.

⁵⁵ Bu konuda pek çok kaynak tarayan M. Hamidullah’ın ressam Gürbüz Azak’a çizirdiği M. Nebevî’nin tahmini krokilerinden birisi.

⁵⁶ M. Nebevî ilk inşa edildiğinde kible duvarında mihrap unsuru yoktu. Bu krokide gösterilen mihrap nişinin hata ile veya kible yönünü göstermesi maksadıyla çizildiği düşünülebilir. Creswell, Vakıfî (ö.823)’den nakleden İbn Dukmak (ö.1399) ve Makrîzî (ö.1442)’yi kaynak göstererek “İslam mimarisine

Resim 19- Akkuş'un odaları farklı yerleştirdiği ve doğu duvarında Bab-ı Cibril ve Babü'n-Nisa yı da gösteren dört kapılı Mescid-i Nebevî planı (Y. Can, *İslâm'ın Üç Kutsal Mabedi*, İstanbul, Ensar, 2008, s.172 yoluyla)

Resim 20- Hücreleri ve Cibril kapısını farklı konumda gösteren Söylemezoğlu'nun M. Nebevî tahmini planı (Y. Can, s.175 yoluyla).

Resim 21- Nebevî'nin 624-632 arasındaki tahmini görünüşü *(i: sundurmalı mescit alanından hücrelere giri / kapı önü ve özel avlu kısmını ayıran kısa duvar ile 2-2a: diğerlerinden büyük olan Hz. Âişe'nin hücresinin içindeki Peygamberin özel odasının tahmini konumu

mihrap unsuru ilk defa 707-709 arasında Velid b.Abdülmelik M.Nebevî'yi yeni baştan inşa ettirdiğinde Hristiyan ustalar tarafından yapıldı” şeklinde (çoğu batılı/batıcı araştırmacı tarafından yayınlarda tekrar edilen) bir iddiası mevcuttur (Bk: EMA, v.1, pt.1, 1969, p.147, n.6.). Ancak 650 yılı civarı Hz. Osman'ın M.Nebevî'nin kible duvarına güvenlik amacıyla ahşap ve kerpiç malzeme ile (içinde imam ve 2-3 muhafızın namaz kılabilirdiği ~2x2m ölçülerinde) bir maksure inşa ettirdiğinin bilinmesi bu iddianın yanlış olduğunu göstermektedir (Hz. Osman'dan sonra Muaviye b.Sufyan'ın da benzer bir maksureyi Şam Temenos yapısı avlusundaki Şam Cuma Mescidine inşa ettirdiği bilinmektedir). Bu maksurenin 709 yılına kadar (geniş ve derin) yarım daire mihrap şekline dönüştüğü, o dönemdeki Emevi camilerinin kalıntılarında görülmektedir (Bk: Aykaç, 2020, c.2, s.617-622).

<p>A-Cemaatle Namaz kılınan sundurmalı mescit alanı B- Ehli Suffenin barındığı alan, B1-Hazine (Beytülmâl) odası, C-Bayan namaz kılma alanı,</p>	<p>H1-Hücreler için avlular, H2-Hücreler için Hela, İ-Avlu ile hücreler arasındaki kısa duvar, J-Hücrelere giriş alanı, K-Dış duvar desteği,</p>
<p>D1-Başta avluda mevcut olan ve sonra kapatılan su kuyusu, D2- Peygamberin ailesi için su kuyusu veya su küpü, E- Meşrabe (erzak odası),</p>	<p>L-Diğer kişilerin evleri, M- Bâkî Mezarlığı 1-Hz. Sevede’nin hücresi ve iç görünümü, 2-iki bölmeli hücre (Önce Hz.Fatıma ve Ü.Gülsüm’e / sonra Hz. Aişe’ye ait),</p>
<p>F1-Bab-ı Cibril / Hz. Peygamber ve ailesinin kullandığı Kapı, F2- Babü’n Nisa, F3-Bab-ı Müleyka / Kuzey Kapısı F4-Bab-ı Atika / Selam vb., G-Mescidin avlu duvarları,</p>	<p>2A-Hz. Peygamberin odası, 3-Hz. Hafsa’nın hücresi, 4-Zeyneb b. Cahş’ın hücresi, 5-Ümm Seleme’nin hücresi 6, 7, 8, 9-Diğer annelerimizin hücreleri</p>